

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва Урта Махсус Таълим Вазирлиги**

Андижон Мухандислик - Иктисодиёт Институти

**“Мухандислик” факультети
“Транспорт воситаларидан фойдаланиш”
кафедраси**

**“Техник тизимларни бошқариш”
фанидан**

МАЪРУЗАЛАР КУРСИ

**5 521200 - «Транспорт воситаларини ишлатиш ва таъмирлаш»
йуналиши талабалари учун**

Андижон - 2004

Ушбу маърузалар матни 5 521200- "Транспорт воситаларини ишлатиш ва таъмирлаш" бакалавр йуналишининг Давлат таълим стандартлари ва намунавий дастурлари асосида қайта ишланган.

.

Муаллиф: Катта уқитувчи А.Боботоев.

Такризчилар: Н.Т.Каримходжаев ТВФ кафедраси доценти.

Т.А.Алматаев ТВФ кафедра мудири, доц.

Маърузалар матни Андижон муҳандислик- иқтисодиёт институти уқув - услубий кенгашида муҳокама қилинган ва чоп этишга рухсат этилган ("14"_09_2004 йил, баённома № 1)

МУНДАРИЖА

1-Мавзу: Техник тизимларни бошқариш.....	
2-Мавзу: Бошқариш жараёнларини ташкил этиш. Транспорт ва техника хизмати курсатиш корхоналарида менежментнинг предмети ва таҳлил усули.....	
3-мавзу. Республикада техник тизимлар бошқариш тараккиётига боғлиқ ҳукумат қарор ва қонунлари, унинг мазмун ва вазифалари, ташкил қилиш усуллари ва талаблари.....	
4- Мавзу. Бошқаришни таърифлаш.....	
5-Мавзу: Бошқариш жараёнларини ташкил этиш хусусиятлари, олий босқичда бошқариш жараёнларини ташкил этиш.....	
6-Мавзу: Корхона фаолиятини режалаштириш.....	
7-Мавзу: Режалаштиришнинг тамойиллари ва раҳбарлик қилишнинг самарали усуллари танлаш.....	
8-Мавзу: Келажакдаги эҳтиёжларни тасаввур қила билиш.....	
9-Мавзу: Техник тизимларни бошқаришда инсонпарварлик омилининг тутган урни. Меҳнат жамоаларини бошқарув. Корхона жамоасининг ижтимоийи ривожланишини режалаштириш.....	
10-Мавзу: Корхона ходимларининг ижтимоий ривожланиш режасини ишлаб чиқиш.....	
11-Мавзу: Ижтимоий ривожланишни режалаштириш шакллари.....	
12-Мавзу: Транспорт комплексларини бошқариш асослари ва тамойиллари. Худуд миқёсида техник тизимлар бошқарувини шакиллантиришнинг асосий тамойиллари. Корхона ҳужалик юритиш усуллари ва уларнинг тамойиллари.....	
13-Мавзу: Худудий ёрдамчи хизматларни ташкил қилиш. Тезкор бошқариш тизимининг ташкилий таркиби ва вазифаси. Корхонада ишлаб чиқариш жараёнини тезкор бошқариш.....	

1-Мавзу: Техник тизимларни бошқариш.

РЕЖА:

1.Фанни уқитишдан мақсад.

2.Фаннинг вазифалари.

1.Фанни уқитишдан мақсад.

Фаннинг мақсади тайёрланадиган кенг камровли мутахасисга техник тизимларни бошқариш буйича илмий ва амалий билимлар бериш, техник тизимларни бошқаришни илгор замонавий услубларни ургатиш, фанга ва уз касбига кизикишини орттириш.

Жамият ҳаётида утган XX аср фан ва техника асри сифатида тарих саҳифаларига зарҳал харфлар билан битилганини яхши биламиз.

Утган юз йилликнинг энг муҳим мужизаларидан бири автомобилнинг пайдо бўлиши, тараккий топиши, кундалик ҳаётимизнинг ажралмас бир қисмига, ҳар жихатдан афзал зарурий воситасига айлангани бўлди. Бугун инсон ҳаётини автомобилсиз тасаввур этиш мумкинми?!

Йулимизни яқин қиладиган, бир зумда истаган малзилимизга элтиб қуядиган автотранспорт ҳисобланади.

Қулайлиги яна шундаки, у сизни истаган қучангизга, қишлоққа, тоғу тошли манзилларга қириб бораверади, яна тез ҳаракатланувчи транспорт воситаси бўлиб, мулжалдаги жойингизга етқазиб қуяди, вақтингизни тежайсиз, ҳиётингизни мазмунли утишига эришасиз.

Автотранспорт уз моҳияти билан юртга фаровонлик бағишлайди, тараккиётимиз ривожини тезлаштиради.

Ўзбекистон Республикаси 1991 йил 31-август куни Мустақил деб эълон қилингандан сунг, республикада автомобиль ишлаб чиқариш саноатини барпо этишга, мавжуд автотранспорт воситаларидан самарали ва унумли фойдаланишга, хорижий Давлатлардан юқори даражали ишончли хоссаларга

эга автомобилларни сотиб олишга ҳамда шу соҳа буйича миллий мутахасислар тайёрлашга қайта эътибор берилди бошланди.

Бугунги кунда жаҳондаги автомобиллар сони 500 миллионга етди, 2004 йилга бориб бу курсаткич 580 миллионни ташкил этиши кутилмоқда. Бунинг 189 миллиони АКШ га яна шунчаси Оврупо мамлакатларига тугри келади. Жаҳонда ишлаб чиқарилаётган автомобилларнинг учдан бирини Овруподаги автомобил заводлари ишлаб чиқармоқда ва бу ҳар йили 13-14 млн автомобиль демакдир.

Автотранспорт воситаларининг ҳолати қуйидагича:

-енгил автомобиллар АКШда –130 млн, Германияда-35млн, Японияда-24,4 млн, Францияда-20 млн. Англияда-18 млн, Канадада-11 млн. ва Ўзбекистонда-1 млн. дан зиёд.

-юк автомобилари АКШда-37 млн. Японияда 8,5 мингта, Германияда-1,3 мингта, Канадада- 3,5 мингта, Францияда- 2,9 мингта, Ўзбекистонда эса 0,3 млн.

-автобуслар АКШда-600мингта, Японияда 230 мингта, Германияда-100 мингта, Канадада 55 мингта, Францияда- 50 мингта, Ўзбекистонда эса 200 минг. Англияда 73 мингта.

Ўзбекистон Республикаси ҳам узининг ишлаб чиқараётган автомобиллари билан жаҳон бозорига ҳисса қўшмоқда (ЎзДЭУавто, Самкочавто) йилига бир неча юз минглаб енгил автомобиллар ва автобуслар ишлаб чиқармоқда.

Ушбу рақамлар каторига ҳар йили ташиладиган 1 миллиард тоннадан зиёд юклар, 3 миллиарддан зиёдрок йуловчиларни этиборга олинадиган бўлса фақат республика автомобилчилари эмас, балки барча ижрочиларимиз мутахасисларимиз олдида улкан иқтисодий ва бошқарув муаммолари ўз ечимини кутиб турганини англаш қийин эмас.(Андижонтранс АТК ларини мисол қилиш керак).

Чунки бу курсаткичларнинг иккинчи, учинчи ва кейинги боскичларда хал килинувчи бошқариш механизмлари (максадлар, қонунлар, назариялар., вазифалар, тамойиллар, андозалар, усуллар), бошқарувчи тизимлар (статикада: бошқаришнинг ташкилий тузилиши-бошқариш органлари, кадрлар бошқаруви, техника; ҳаракатда бошқарув жараёнлари ва бошқариш тизимини такомиллаштириш), бошқарувчи объектларни табиати, ахборот алмашиш ва хоказолар борки, улардан келиб чиқиб, замонавий бозор иқтисодиётидаги ишлаб чиқариш муносабатини яратиш, ташкилот ва корхоналар иқтисодиётини усишини таъминловчи курсатма ва тавсиялар бериш тадбиркорлик фаолиятида баҳо сиёсатини урнатиш осон муаммо эмас.

Фанимизда автотранспорт ва техника хизмати курсатиш корхоналари бугинлари жамоаси ишига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган техник, технологик, ташкилий, иқтисодий курсаткичларни даражасини аниқлаш корхона ичидаги ва ташқарисидаги ҳолатлар, корхона бугинлари орасидаги узаро боғлиқликлар, корхона раҳбари ва менежерларининг бошқариш ечимини қабул қилиши қаби ходисалар, муносабатлар жараёнлар, тизимлар объект бўлиб хизмат этса уларнинг хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда ечилиши усул нуқтаи назаридан урганилади.

Автотранспорт корхоналари менежменти дарслигининг усулига бозор муносабати тараккиётидан, жамият ходисаларидан, менежмент фанидан келиб чиқадиган талаблар асос қилиб олинади. Уларга биноан автотранспорт корхоналари менежментининг услублари яратилади.

Урганаётган фанимиз икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчисида бошқариш жараёнини ташкил этишни умумий муаммосини таҳлил қилишга асосий этибор қаратилган.

Бўлимда атотранспорт ва аҳоли автомобилларига техник хизмат курсатиш корхоналарида: боқаришнинг юқори босқичида ҳар хил мулкчилик шароитида, транспорт тармоғида, техник хизмат курсатиш соҳасида бошқариш жараёнини ташкил этишнинг назарий асослари қурилади.

Бошқариш жараёнининг алохида функциялари куриб чикилади. Бази ҳолатда бажариладиган иш тартиби таҳлил килинса у бошқа ҳолатда – субъектлар, учинчи ҳолатда-жараёнларнинг мазмуни таҳлил килинади. Уни бошқариш жараёнининг йуналиши тавсифи куплигини онгли равишда инобатга олиш мақсадида шундай килинади.

Иккинчи бўлим автомобиль транспорти ва аҳоли автомобилларига техника хизмати курсатиш корхоналари иктисодиётни бошқаришга бағишланган. Бунда ҳар қандай корхона купгина иктисодий фанлар таъсирида бўлиб уларнинг истикболли иктисодий қонунлари, назариялари, тамойиллари ва андозалар асосида ривожланиши инновация (гоя)ларини амалда жорий қилиш лозимлиги ёритилади. Чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш, жараёнлар оқилона ташкил этиш бошқариш ва мунтазам такомиллаштириш манбаларидан бири бўлиб қолиши айтилади. Шу билан бирга, урганилаётган дарслигимизда иктисодиётни бошқариш, замонавий ишлаб чиқариш муносабатлари фаолиятини ривожлантириш, корхона бугинларида, ресурслардан, асосий сармоялардан тежамли фойдаланишга, корхона иктисодиётида технологик жараёнларни лойихалаш ва уларни иктисодий баҳолаш, корхона иктисодиётини бошқаришда менежерларнинг роли, ижтимоий гуруҳларнинг фаоллиги, иктисодиётни бошқариш инфраструктураси курсатилган.

Корхона фаолияти элементларини ҳисобга олиш, иктисодий таҳлил қилишнинг ишлаб чиқариш ёки хизмат курсатиш жараёнини тезкор ва стратегик бошқариш қабиларни ёритишга эътибор берилган.

Фанимизнинг корхона менежментидаги узаро алоқалар ва умумий бошқаришдаги муаммоларни атрофлича ёритишдан иборат. Ҳар бир корхона узига хос, уз мақсад ва аҳамияти бор, узининг масала ва муаммоларини узи ечади.

2. Фанинг вазифалари.

Автомобилларга фирма усулида хизмат курсатишни ташкил этиш йуллари, буларни ташкил этишдаги иксодий муаммолари хал килиш билан боглик булган мухандислик масалаларига мукобилонга ёндашиш асосида тажриба, хисоблаш ва компьютер технологиясидан фойдаланиб укитиш ва етказишдир.

Тармокда иш шароити билан боглик булган давлат конунлари ,техник – технологик ва лойихалаш меъёрий хужжатлар ҳамда фирмалар иш усуллари билан таништириш ,системали тахлилнинг дастурий максад ва олдиндан бахолаш усулларини узлаштириш ,ишлаб чиқаришдаги карама-каршиликлар, камчиликларни кура билиш,одамлар билан ҳамкорликда ишлашни ургатиш.

Жамиятимизнинг барча соҳасида,ташкilotларда, корхона- ларида инсонлар ишлайди,уқийди,маълум вазифалар бажаради,улар фаолиятини бошқаради.

Ўзбекистон республикасида давлат тасарруфида ярим миллионга яқин турли кувватга эга 2000 дан зиёд корхоналарда фаолият курсатмокда. (Андижонтранс, Агентлик, Вилоятдаги АТК ларни мисол килиб айтиш керак). Аҳоли автомобиллари эса бир миллиондан ортик. Буларга техник хизмат курсатиш учун катор корхоналар мавжуд. Транспорт воситаси ҳаётимиз ва ҳужалигимизнинг «кон томири»га ухшатилиши бежиз эмас. У йул ва ҳайдовчиларсиз, уларни таъминловчи корхоналарсиз самарали, максадга муофик равишда аҳолига ва халқ ҳужалигига транспорт хизмати курсата олмайди.

Бу тизим мунтазам ривожланишда такомиллашишдадир. Демак транспорт корхоналарининг ходим ёки кадрларига самарали таъсир этиб, олдиларига қўйилган максадларига эриштириш корхона раҳбари (эгаси)дан бўлим ва бўлинмалар менежерларидан ҳар бир бугин ижрочиларидан атрофлича етуклик ҳар даврнинг, фаслнинг муҳитнинг ҳароратини идрок қилган ҳолда ҳозир жавоблик талаб қилинади. Ҳар ҳудад, жамоа, жамият,

табиат, ҳаттоки ҳар бир индивиднинг узига хос қоидалари, тамойиллари, қонунлари, назария ва билимлари тинимсиз урганиб, узғариб туради. Шунинг учун бу йўналишда қорхона мақсадига эришиши учун кадрлар салоҳиятидан самарали фойдаланиш усуллари, бажариладиган иш тартиблари фаннинг предмети бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ҳар қандай фан бошқа фанлардан уз предмети хусусиятлари билан фарқ қилганидек, автотранспорт қорхоналарида менежмент фанининг предмети иккига бўлиб қараймиз:

1. кадр (ҳодим)лар руҳиятининг предмети.
2. қорхона иқтисодиётининг предмети.

Қорхонада ишлаётган ҳодимлар руҳиятининг предмети дейилганда, аввало, руҳий ҳаётнинг муайян далиллари назарда тутилади, руҳий ҳаётга доир ҳар бир далил эса ҳам миқдор ҳам сифат жиҳатдан тавсифли хусусиятларга эга. Инсоннинг идрок қилиши, хотира, тафаккур, ирода, ҳиссиёти ички дунёсини, унинг руҳий ҳаётини ташкил этса, инсоннинг теварак атрофдаги нарсалар узғариб турса ҳам идрок қилинган предметнинг инсон онгидаги образи нисбатан узгармай қолаверади. Шунинг учун ҳам руҳий далиллар билан биргаликда руҳий қонунлар психологияда урганиладиган предмет бўлиб юзага чиққан.

Автотранспорт ва ТХҚ қорхоналари иқтисодиётининг предмети га қелганда шуни аниқ ажрата билиш лозимки, ҳар қандай қорхона – бу умумий мақсад йўлида онгли бирлашган инсонлар фаолият қурсатадиган ғуруҳ. Қорхона мақсадига эришса, демак қорхона ҳодимлари ютукка эришган ҳисобланади. Қорхона мақсадини ишлаб чиқариш муносабати орқали амалга оширади.

Автотранспорт ва ТХҚ қорхоналари ҳам фуқароларнинг, ҳам давлатнинг мулкига асосланган. Қўшма қорхона унинг ҳуқуқий шахс ҳуқуқидан ва меҳнат ресурсларидан фойдаланадиган мутахассисларнинг мол-мулкани бирлаштириш асосида барпо этилади. Бажариладиган мақсадларга

кура автотранспорт корхонаси автомобилга хизмат курсатувчи ва автомобилни таъмирловчи корхоналар турига булинади:

1. Бажарадиган иш турига караб-юк, йуловчи ташийдиган, аралаш, махсус, шаҳардаги, шаҳардан ташкаридаги, шаҳар атрофи, маҳаллий, шаҳарлараро, халқаро автомобиль транспорти корхонаси.
2. Тавсия мақсади ва ишлаб чиқариш ҳужалик ҳаолиятига караб-умумий фойдаланиш АТК ва идоралар, вазирликлар, деҳқончилик саноати бирлашмасининг корхонаси.

Автомобиллаштириш жараёни автомобиллар саройининг қупайиши билангина чегараланмай, балки кучаларнинг автомобилларни утқаза олиши қобилиятини ошириш зарурлигини, йул қурилиши ва уларнинг қулайлиги, тухтаб туриш ва саклаш жойларини ташкил этиш, автомобиль эҳтиёт қисимлар сотиш бўйича савдо қорхоналари, ҳаракат ҳавсизлиги ва атроф муҳитни муҳофаза қилишни таъминлаш, аҳоли автомобилларига ТХҚ қорхоналари, омборхоналар, автомобилларга ёнилғи қуйиш шаҳобчалари ва бошқа қорхоналарни қуриш қабиларни қамраб олади.

Барча қорхоналарнинг фаолиятимаҳсулот қул муомиласи асосида қурилиб хизмат қурсатиш жараёнида ва транспорт маҳсулотини ҳарид этишда воситаларнинг мунтазам айланиш қонуниятига асосланган. Лекин ҳар бир турдаги автомобиль транспорт қорхонаси ҳар қил молиявий тарқибда бўлиши мумкин.

Масалан: юк ташийдиган АТҚ учун юк ташиш ишидан, транспорт-экспедиция жараёнларидан, юлаш – тушириш ва бошқа иш бажаришда давомат олинса, енгил автомобиль- такси қорхонасининг даромади тулови масофанинг миқдори, йуловчининг автомобилга утириш сони, урқача автомобиль-таксини миқоз ихтиёрида туришидан иборат. Қорхоналарда ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этиш объектнинг ишлаб чиқариш ва бошқариш тарқибини танлаш ва шақиллантиришда, тизимнинг тарқибий унсурлари орасидаги нисбат ва уларнинг узаро тавсифини аниқлашда, қорхонанинг ишлаб чиқариш

(хизмат курсатиш) жараёнларини оптималлашга ҳамда замонавий технологик жараёнлар яратишда уз ифодасини топади.

Хулоса килиб айтганда, корхонадаги аклий ва жисмоний кучлардан, корхонанинг асосий маблагларидан оқилона фойдаланишга қараб корхонанинг иқтисодий фаолияти баҳоланади. Иқтисодий ва ишлаб чиқариш фаолиятларининг даражаси фойдаланиш самарадорлиги курсаткичлари билан баҳоланади. Бу курсаткичлар эса асосий предмет ҳисобланади, уларнинг корхона фаолиятида жорий этишда илмий фикрлаш маҳсули билан жамоа аъзоларининг ҳаётий муаммоларидаги тушунчаларидан фарқ қила билиш лозим.

Масалан: Бозор деганда, қупчилик йигилиб савдо қилинадиган жой тушунилади. Илмий фикрлаш маҳсули сифатида қаралса бозор-бу пул ёрдамида айирбошлаш, яъни одамлар уртасида олди-сотди муносабатларини англатади, бу ҳам қуп урганилади.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Фанни урганишдан мақсад нима?
2. Автотранспортни моҳиятини айтинг.
3. Ўзбекистон Республикасида автотранспортни ривожланиши туғрисида нималарни биласиз?
4. Республикани жаҳон автомобилсозлигида тутган урни.
5. Автокорхоналарни, техник хизмат курсатиш корхоналарини техник соҳаси қандай бошқарилади?
6. Автокорхона ва техник хизмат курсатиш корхоналарини иқтисодий соҳасини бошқаришда нималарни биласиз?
7. Бошқариш инфраструктурасини айтинг?
8. Тармоқда иш юритишга боғлиқ қайси давлат қонунларини биласиз?
9. Автотранспорт тизимидаги ходимлардан, менежерлардан талаблар.
10. Автокорхоналарда менежмент фанининг предметларини айтиб беринг.
11. Автотранспорт корхоналарининг турларини биласизми?

Таянч иборалари.

1. Стратегик бошқариш.
2. Конун, меъёрий хужжат.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусагасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболнинг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт корхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.
4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Учебное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иқтисодий билим асослари. Уқитувчилар учун кулланма (масъул муҳаррир: А. Сотволдиев) Т. Уқитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иқтисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Ўзбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Ўзбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий мақолалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Ноиқтисодий укув юртларида дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

2-Мавзу: Бошқариш жараёнларини ташкил этиш. Транспорт ва техника хизмати курсатиш корхоналарида менежментнинг предмети ва тахлил усули.

РЕЖА:

1. Транспорт ва техника хизмати курсатиш корхоналарида менежментнинг предмети ва тахлил усули.
2. Корхона иктисодиётини тахлил қилиш усуллари.

1. Транспорт ва техника хизмати курсатиш корхоналарида менежментнинг предмети ва тахлил усули.

Корхона бугинлари ва булинмаларининг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти натижалари умумий иктисодий курсаткичларида ифодаланади.

Бу курсаткичлар даражаси цех, қисм, булим, булинмалар жамоаси ишига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган бир қанча техник, технологик, ижтимоий, ташкилий, иктисодий омилларнинг таъсири билан белгиланади; ана шу омиллар биринчи навбатда иктисодий тахлил предмети ҳисобланади.

Менежментнинг (бошқаришнинг) ҳозирги усуллари, айниқса бозор иктисодиётига ўтиш даврида, иктисодий тахлил олдига ишлаб чиқариш (хизмат курсатиш)даги сифат ўзгаришларини урганишга ва уларнинг миқдор баҳоларини аниқлашга қаратилган вазифаларини қўяди ва ишлаб чиқаришдаги фойдаланилмаётган имкониятларни аниқлаш, белгиланган курсаткичлар, топширик ва меъёрлардан четга чиқиш сабабларини очиш, қоникарсиз иш олиб бораётган булим ва булинмаларни сабабларини аниқлаш муҳим ва қеракли ҳисобланади. Иктисодий тахлил олдига турган ҳар қандай вазифа, цех, қисмнинг ишлаб чиқариш хўжалик фаолияти ўзаро бир-бири билан боғланган техник иктисодий ва ишлаб чиқариш — техник курсаткичлари билан тавсифланади. Ижтимоий ва ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги сабаб-оқибат боғланишлари аниқланади, далиллар умумлаштирилиб, қонун қоидалар даражасига келтирилади яъни таъйинли аниқланади. Иктисодий далиллар

биринчидан, умумлаштириш учун ахборот хизмати утайди; иккинчидан, улар назарияни текшириш учун асос бўлиб хизмат килади. Корхона иктисодиётига таъсир этувчи омиллар, манбалар, имкониятлар, шароитлар, воқеалар, ходисалар куп булгани учун улардан асосийларини ажратишда иктисодиётнинг таҳлил усулларида фойдаланилади.

Улар:

- абстракциялаш усули
- дедуктив усул
- индуктив усул

Далилларни тартибга келтириш билан маълум тизимга солиб хулосага келиш абстракциялаш усулидир. Абстракциялаш-бу иктисодиётнинг илмий андозасини яратишдир.

Дедуктив усулида назариядан иктисодий далиллар таҳлиliga утилади. Бунда олга сурилган гоълар, хулосалар кайтадан далиллар асосида текширилиб курилади, умумий ҳолатлар, қонунлар ва тушунчалардан хусусий ва яққа ҳолларга утиш билан аниқланади.

Индуктив усулида эмприк билимдан абстракцияга утилади, назарий хулосалар чиқарилади, сунгра улардан иктисодий сиёсатга утишда фойдаланилади. Бу усулда хусусий ҳоллар умумий ҳолатларга утиш билан аниқланади, яъни дастлабки кузатувлар ва тажрибалар умумлаштирилиб ва уларнинг натижалари таҳлил қилиниб умумий ҳолатлар белгиланади. Индуктив усул иктисодий таҳлилга қупрок мос келади: Имкониятларни аниқлашда; меъёрларнинг четга чиқиш сабабларини ечишда; айрим бўлим ва бўлинмаларда ишнинг қоникарсиз баъжарилишини аниқлашда.

АТҚ ва ААТХҚҚлари бўлим ва бўлинмаларининг фаолиятини таҳлил этишда, асосан индуктив усул, яъни қуйи ишлаб чиқариш ёки хизмат қурсатиш қогонасини таҳлил қилишдан бошланиб, юқори қогонасигача урганилади.

Баъзи бир ҳолатларда фармонлар, қонунлар, буйруқларни баъжариш учун қорхона тизимида ҳам дедуктив усул қулланилиши мумкин, яъни юқоридаги ахволлар аниқланади, олдинда турган мақсад ва муаммога асосан қуйи

погоналар тахлил этилади ва бошқарув ечимлари қабул қилинади. Иқтисодий тахлилда эса купрок корхонада ишлаб чиқариш-хўжалик курсаткичлари атрофлича аниқланади.

Масалан; меҳнат унумдорлигининг ўсиши ишлаб чиқариш ҳажмини қўпайтиришнинг ҳал қилувчи омили ҳисобланади. Ускуналар ва жараёнларнинг техник ва технологик параметрлари яхшиланиши туфайли ишлаб чиқариш ҳажмининг қўпайиши ўз навбатида меҳнат унумдорлиги даражасига ва ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ.

Иқтисодий тахлил қилишда асосий манба бўлиб цех ва участкалар фаолиятининг тезкор ҳисобга олиш ва ҳисобот маълумотлари хизмат қилади. Тезкор ҳисобга олиш ва ҳисобот асосий ишлаб чиқариш курсаткичларини бажарганлик даражаси ҳақида қўнлик ва сменалик билдиргичлардан, ишбай ишчиларнинг иш меъёрини бажарганлиги ҳақидаги ҳисоботларидан ва бошқа тезкор ҳужжатлардан иборат бўлади. Ёзувларнинг мазмуни ва тартиби иш- лаб чиқариш жараёнининг боришига тезкор аралашуш ва зарур ахборотларни цехдан ташқарисига ўзатиш имкониятини бериши керак. Бир қанча ҳолларда иқтисодий тахлилнинг қўшимча манбаи сифатида корхонанинг статистика ва бухгалтерия ҳисоботи маълумотлари жалб қилинади. Бу маълумотлар ойлик, чорак, ярим йиллик ва йиллик бўлиши мумкин. Бу курсаткичлар цехлар, участка-ларнинг тезкор ва йиллик режаларида, ҳўжалик ҳисоби, тижорат ҳисоби, наряд-бўртмаларида, цех ва участкаларнинг тижорат ҳисобида, корхонанинг йиллик режаларида мавжуд.

Шундай қилиб, цехда ва участкаларда тезкор тахлил қилиш жараёни қўйидаги манбаларни тавсия этиш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал.

Корхоналар фаолиятининг тезкор тахлил қилиш жараёнлари.

АТК ва ААТХКК-нинг цех ва участкаларида тезкор тахлил қилиш жараёни.			Қўндалик техник-иктисо-дий
1-босқич	2-босқич	3-босқич	меъёрлари
-Ишлаб чиқариш дастури-нинг	-Режали ҳўжатлар	-Дастлабки маълумотлар ва	-Ишлаб чиқаришнинг

бажарили- шини тахлил килиш		тезкор хисобга олиш маълумотлари	бажарилиши ва уни тахлил килиш
-Тезкор хисобга олиш	-Цех ва участкаларнинг киска вақт учун тезкор режалари	-Тегишли маҳсулотларга ҳақиқий сарфланган ресурслар	-Тезкор режалаштириш маълумотлари
-Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳақида билдирги	-Хужалик ва тижорат ҳисоб- ботлари бюрт- малар	-Бюртмаларга ишлаб чиқариш графикларига ва бошқа ҳуж- жатларга ёзил- ган меҳнат сарфи	-Ресурслар сарфлашнинг режали солиш- тирма меъёрлари
-Тайёр маҳсулот топшириш ҳақида ҳисобга олиш	-Ишлаб чиқариш ускуналаридан фойдаланиш- нинг режали меъёрлари ва меъёромалари	-Цех ва участка- ларнинг ички ва тижорат ҳисобидаги натижалари ҳақида тезкор ҳисобга олиш маълумотлари	-Маҳсулот таннаrxининг режали харажат қисмлари , ускуналарни сақлаш ва ишлатиш бўйича харажатлар-нинг сметали ва бошқа режали ҳужжатлари
-Ускуналар- нинг бекор туриб қолиши ҳақида маълумотлар			-Ресурсларни мутлок сарфлашнинг маҳсулот бирлиги ёки операция учун меҳнат сарфлашнинг энг қуқ даражада мумкин бўлган акс этирувчи қундалиқ меъёрлари
-Иш топшириклари			
-Маҳсулот сифати ҳақида маълумотлар ва тезкор ҳисобга олишнинг бошқа маълумотлари			

--	--	--	--

Концернда хам, автокорхонада хам ушбу цех, участкада амал килаётган моддий ва меҳнат меъёрларини иқтисодий таҳлил қилиш учун бошланғич база булади деб ҳисоблаш мумкин. Унга материал, ёқилғи ва энергия сарфлаш меъёромалари ва меъёрлари, сошлаш (таъмирлаш) меъёромалари, ишлаб чиқариш усқуналаридан фойдаланиш меъёромалари ва хоказолар қиради.

Шунингдек меҳнат ва дам олишнинг илмий жихатдан асосланган режалари: сменаликнинг тунги сменаларда иш вақтини қисқартирадиган рационал графикларини; дам олишнинг қанча давом этиши ва қай вақтга белгилашни тулик аниқлашга асосланган ички смена режимларини; ишчанлик қобилиятини юксак даражада сақлаш имқониятини берадиган ишлаб чиқариш гимнастикаси ёки танаффус, мусика сингари воситаларни жорий қилиш қатта иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга эга.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Корхона менежменти фанининг предмети нималардан иборат?
2. Корхона менежментини нима сабабдан чуқур урганиш зарур?
3. Корхона иқтисодиётини таҳлил қилиш усулларини санаб утинг.
4. Индуктив усул билан тезкор таҳлил қилишнинг фарқи борми?
5. Абстракциялаш усули ҳақида тушунча беринг?
6. Назариядан иқтисодий далилар таҳлиliga утиш қандай усул?
7. Тижорат ҳисоби (коммерческий расчёт) нима?
8. Моддий ва меҳна меъёромаларини иқтисодий таҳлили.
9. Меҳнат ва дам олишнинг илмий жихатдан асосланган режаларини айтинг.

Танч иборалар

1. Иқтисодий таҳлил.
2. Абстракция.
3. Индуктив.
4. Дедуктив.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусагасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболнинг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт корхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.
4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Учебное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иқтисодий билим асослари. Уқитувчилар учун қўлланма (масъул муҳаррир: А. Сотволдиев) Т. Уқитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иқтисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Ўзбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Ўзбекистон Республикасининг автомобиль йўллар комплексини бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий мақолалар тўплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Ноиқтисодий уқув юртлирига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

**3-мавзу. Республикада техник тизимлар бошқариш тараққиётига
боғлиқ ҳукумат қарор ва қонунлари, унинг мазмун ва вазифалари,
ташқил қилиш усуллари ва талаблари.**

РЕЖА:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Автомобиль транспорти тугрисида»ги қонуни. (1998 йил 29-август)
2. Ўзбекистон Республикасининг «Шаҳар йуловчилар транспорти тугрисида»ги қонуни. (1997 йил 25-апрель).
3. Ўзбекистон автомобиль транспорти соҳасида монополиядан чиқариш ва бошқарувни ташкилий тузилмасини такомиллаштириш чора-тадбирлари Президентнинг 2001 йил 4-июндаги ПФ-2871 сонли фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 5-июндаги 245-сонли қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 11-июндаги 296-сонли «Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлигини ташқил этиш тугрисида»ги қарори.

1. «Автомобиль транспорти тугрисида»ги қонун.

Мазкур қонуннинг мақсади Ўзбекистон Республикасида автомобиль транспорти фаолиятининг ҳуқуқий асосларини шакллантиришдан иборатдир. Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

-автомобиль транспорти таркибига юридик ва жисмоний шахслар қирувчи, иктисодиёт ва аҳолининг йуловчилари, багаж ва юкларини, шу жумладан почтани (йуловчи, багаж, юк) автомобилда ташишга бўлган эҳтиёжларни таъминловчи ишлаб чиқариш-технология мажмуи;

-автотранспорт воситалари-йуловчилар, багаж, юклар ташишга ҳамда махсус ишларни бажаришга мулжалланган автомобиллар, шатакчи автомобиллар, тиркама ва ярим тиркамалар;

-ташувчи-мулк ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқлар асосида автотранспорт воситасига эга бўлган, тижорат асосида йуловчилар, багаж юклар ташиш

хизматини курсатадиган ҳамда бунга махсус рухсатномаси (лицензияси) булган юридик ёки жисмоний шахс;

-мижоз (йуловчи, юк олувчи, юк жунатувчи)-тузилган ташиш шартномасига мувофиқ ташувчининг хизматларидан фойдаланувчи юридик ёки жисмоний шахс;

Автомобиль транспорти тугрисидаги конун ҳужжатлари ушбу конундан ва бошқа конун ҳужжатларидан иборатдир.

Шаҳар йуловчиларини ташиш соҳасидаги муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг «Шаҳар йуловчилар транспорти тугрисида»ги конун билан ҳам тартибга солинади. Йуловчилар, багаж ва юклар ташиш ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш қоидалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тамонидан тасдиқланади. Агар Ўзбекистон Республикасининг автомобиль транспорти тугрисидаги конун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса халқаро шартнома қоидалари қўлланади. Конун 31 та моддадан иборат бўлиб унда автомобилда ташиш турлари, лицензиялаш, стандартлаш, давлат қонуниятини маҳаллий органларининг асосий ваколатлари, Ҳукулатда ҳолатларда автомобиль транспортининг иши ва ҳаказолардан ташкил топган ва Олий Мажлис қарори билан 1998 йил 29-августда тасдиқланган.

2. «Шаҳар йуловчилар транспорти тугрисида»-ги конун.

Ушбу қонуннинг мақсади Ўзбекистон Республикасининг шаҳарларида «Шаҳар йуловчилар транспорти тугрисида» ги конун асосида иш ташкил қилиш ва ҳуқуқий асосларини шакиллантиришдан иборатдир.

Қонун Тошкент шаҳрида, вилоят ва туман бўйсунувидаги шаҳарларда шунингдек шаҳарчаларда шаҳар йуловчилар транспорти субъектларига нисбатан тадбиқ этилади.

- Шаҳар йуловчилар транспорти деганда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида рўйхатга олинган, шаҳар доирасида йуловчилар ҳамда багаж ташишга

мулжалланган автомобиль ва электр транспорти тушунилади Шахар йуловчилар транспорти оммавий ёки хусусий мулк асосида ишлаши мумкин.

- Шахар йуловчилар транспорти жумласига автобуслар, трамвайлар, троллейбуслар, метрополитен, йуналишли ва йуналишсиз таксилар киради. Автобуслар, трамвайлар, троллейбуслар, метрополитен ва йуналишли таксилар белгиланган йуналиш буйича, ҳаракат жадвалига мувофик белгиланган тарифдаги ҳақ эвазига йуловчилар ташийди. Йуналишсиз таксилар-йуловчиларнинг талаблари асосида таксометр (хисоблагич) курсатиши буйича ҳақ эвазига ташиш хизматлари курсатади.
- Конун 27 та моддадан иборат булиб, идораларга қарашли йуловчилар транспорти, йуловчи ташиш шартномаси, ташувчининг асосий вазифалари, шаҳар йуловчилар транспортини давлат тамонидан бошқариш, шаҳар йуловчилар ташиш транспорти фаолиятини лицензиялаш, йуловчиларнинг ҳуқуқлари, йуловчиларнинг мажбуриятлари ва бошқа моддалар. Конун 1997 йил 25-апрелда Олий Мажлиснинг қарори билан тасдиқланган, 1997 йил 25-апрелдаги Президент фармони билан қучга қирган.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4-июндаги ПФ-2871 сонли фармони «Автомобиль транспорти соҳасида монополиядан чиқиш ва бошқарувни такомиллаштириш тугрисида».

Автомобиль транспорти соҳасида монополиядан чиқиш жараёнларини чуқурлаштириш, бозор муносабатларини шакиллантириш ва транспорт хизматлари бозорида рақобат муҳитини яратиш, автомобиль ва дарё транспорти бошқарув тизимини такомиллаштириш мақсадида ушбу фармон қабул қилинди.

Автомобиль ва дарё транспорти соҳасида бошқарувни такомиллаштириш ва монополиядан чиқишни чуқурлаштиришнинг асосий йуналишлари сифатида қуйидагилар белгиланди;

- автотранспортда йуловчилар ва юк ташиш соҳасида бозор муносабатлари ва ракобат муҳитини янада ривожлантириш, автомобиль транспорти ташкилотлари ва корхоналарини кенг хусусийлаштириш, хусусий автомобиль ташувчилар учун тенг шарт- шароитлар яратиш;
- автомобиль ва дарё транспортида юк ва йуловчилар ташишни бошқаришнинг ортиқча бугинларини тугатиш бошқарувнинг бир ва икки бугинли тизимига утиш;
- автомобиль транспортида бошқаришни марказлаштиришдан чиқариш ва автомобилда йуловчилар ташувчи, юкларни вилоят ичида ташувчи, транспорт-фойдаланиш ва ахборот хизматлари курсатувчи корхоналар фаолиятини мувофиқлаштириш, автомобилда йуловчилар ва юк ташиш соҳасида кадрларни қайта тайёрлаш функцияларини бевосита вилоятларда ва шаҳар ҳокимликлари ихтиёрига бериш;
- йуловчилар ташиш хавфсизлиги чора тадбирларини мустаҳкамлаш, автомобилда йуловчилар ва юк ташиш соҳасида истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилинишининг кучли тизимини яратиш, транспорт хизматлари тизимида сугуртанинг мустақил бозорини ривожлантириш курсатиб утилган.

Шу фармон билан Ўзбекистон автомобиль транспорти давлат-акционерлик концернлари ва бирлашмаларни автомобилда ташувчиларнинг ҳудудий давлат –акционерлик корпорациясини тугатиш ва тугатилаётган «Ўзавтотранс» таркибига кирган ҳудудий давлат-акционерлик концернлари ва бирлашмаларини автомобилда ташувчиларнинг ҳудудий уюшмаларга айлантирган ҳолда уларни вилоятлар ва шаҳар ҳокимликлари ихтиёрига бериш тугрисидаги таклифи қабул қилинган. Автотранспорт хизматларига тариф сиёсатини шакллантириш масалалари Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ҳамда Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлигига юклатилган.

Мазкур фармонни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2001 йил 5-июнда 245-сонли қарорини қабул қилган.

4.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 11-июндаги 296-сонли қарори.

«Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлигини ташкил этиш тугрисида».

1. Умумий қоидалар.

Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги (кейинги уринларда агентлик деб аталади) автомобиль ва дарё транспорт соҳасидаги давлат бошқаруви органи ҳисобланади, автомобиль ва дарё транспортдан фойдаланишда транспорт қонунчилигига, хавфсизлик қоидаларига ва экологик талабларга риоя қилинишини тартибга солади ва назорат қилади.

- Агентлик ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, Ўзбекистон Республикаси қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бошқа қарорларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорларига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва қарорларига ҳамда вилоятлардаги бўлимлари жойларда қарорларга амал қилади.
- Агентлик ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига ҳисобот беради.
- Агентлик ўзига юкланган вазифаларни Қорақалпоғистон Республикаси вазирлар кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси билан ўзаро ҳамкорликда ҳал қилади.
- Агентлик юридик шахс ҳисобланади, тугалланган балансга, банк муассасида ҳисоб-китоб ва валюта ҳисобларига эга бўлади.
- Агентлик Ўзбекистон Республикаси Давлат герби тасвири туширилган, ўз номи Ўзбекистон Республикаси давлат тилида ёзилган муҳрга эга бўлади.

2. Агентликнинг асосий вазифалари.

- автомобиль ва дарёларда ташишларни ташкил этиш ва уларни такомиллаштириш юзасидан норматив-ҳукукий ҳужжатларни ишлаб чиқиш;
- автомобиль транспортида лицензия фаолиятини ташкил этиш ва уни такомиллаштириш;
- ҳаракат хавфсизлигини ва автомобиль транспортида аварияларни қисқартиришни таъминлаш ишларида қатнашиш;
- автомобиль ва дарё транспорти объектларидан фойдаланишда экология нормалари ва талабларига риоя қилинишини таъминлаш;
- кемалар ва сузиб юривчи қурилмаларни ҳисобга олиш, таснифлаш, руйхатдан ўтказиш ва сертификация қилиш;
- Ўзбекистон Республикаси автомобиль ва дарё транспорти манфаатларини белгиланган тартибда халқаро ташкилотларда ифодалаш;
- Агентлик ваколатига қирувчи масалалар бўйича бошқа давлатларнинг маъмуриятлари ва тузилмалари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш;

3. Агентликни бошқариш.

- Агентликка Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланадиган бошлик бошчилик қилади.
- Агентлик бошлиги Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланадиган икки нафар уринбосарига эга бўлади.
- Агентликда таркибига Агентлик бошлиги (хайат раиси) лавозимлари бўйича бошлик уринбосарлари, шунингдек, агентлик тизимининг бошқа раҳбар ходимлари қирувчи 7 кишидан иборат хайъат тузилади. Хайъатнинг шахсий таркиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. (қизма-1)

Такрорлаш учун саволлар.

1. Ўзбекистон Республикасининг «Автомобиль транспорти тугрисида»ги қонуни қачон қабул қилинган?
2. «Автомобиль транспорти тугрисида»ги қонуни моҳиятини айтиб беринг.
3. «Автомобиль транспорти тугрисида»ги қонун нечта моддадан иборат?
4. Ўзбекистон Республикасининг «Шаҳар йуловчилар транспорти тугрисида»ги қонун ҳақида тушунчангиз.

5. «Шахар йуловчилар транспорти тугрисида»ги конунни, «Автомобиль транспорти тугрисида»ги конундан фарки.
6. Ўзбекистон автомобиль транспорти соҳасини монополиядан чиқаришнинг мақсади.
7. Нега автомобиль транспорти бошқарувини такомиллаштириш керак бўлиб қолди?
8. «Ўзавтодарёттранс» Республика агентлигини вазифалари.
9. Лицензия нима?
10. Автолицензия қимларга берилади?

Таянч иборалари.

1. Монополия.
2. Лицензия.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бусагасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболнинг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт қорхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.
4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Ученое пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иқтисодий билим асослари. Уқитувчилар учун қуланма (масъул муҳаррир: А. Сотволдиев) Т. Уқитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт қорхоналарида иқтисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Ўзбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Ўзбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий мақолалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Ноиқтисодий уқув юртлирига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

4- Мавзу. Бошқаришни таърифлаш.

РЕЖА.

1. Бошқариш таркиби хақида тушунча, ишлаб чиқаришнинг марказлаштирилган шароитдаги тизими.
2. Бошқариш жараёнларининг асосий тизими.
3. Автомобиль транспорти ва техника хизмати курсатиш корхоналарида бошқариш жараёнларининг тизими ва мажмуи тавсифи.

1. Бошқариш таркиби хақида тушунча, ишлаб чиқаришнинг марказлаштирилган шароитдаги тизими.

Бозор иктисодиётига утиш даврида шаклланаётган янги хужалик юритиш тизими замонавий менежмент соҳасида кенг ва чуқур билимли мутахассисларга муҳтож. Айниқса бундай мутахассисларга ута муҳтожлик корхона ва ташкилотларда сезилмоқда, чунки киска муддатда улар бошқариш тизимини яратишлари лозим. Яратиладиган бошқариш тизими бозор муносабатида юқори самарадорликни, рақобатбардошликни ва барқарор ҳолатни таъминлай олсин.

Корхона атамасини узига келганда шуни ҳисобга олиш лозимки, баъзи бир мамлакатларда у фақат давлат ёки муниципал мулкчиликда сақланган. Қолган юридик шахслар ташкилот номини олдгалар. Улар уз навбатида тижорат (уларнинг асосий мақсадлари қатнашувчилар орасида фойдани чиқариб олиш ва тақсимлаш билан боғлиқ эмас) турларига бўлинган.

Бунда, аввалги бошқариш тизимига нисбатан, ҳозиргача фаолият қусатаётган қупгина ташкилотларда, янги шароитда зарур бўлган, авваллари зарур бўлмаган, функциялар келиб чиқади. Бозор иктисодиётида ташкилот ёки корхонанинг узи ечим қабул қилади. У уз мақсадлари ва масалаларини мустақил шакллантиради, уз тараққиётининг стратегияси ва сиёсатини ишлаб чиқади уларни амалда жорий этиш учун зарур изланишлар олиб боради, ходимлар танлайди, ускуна ва материаллар

сотиб олади, купгина ташкилий ва таркибий масалаларни ечади, шу жумладан барпо килиш, йук килиш, кушиш ёки ажратиш ва бошқалар. Кискаси, ташкилот ёки корхона, бозор шароитида ишлаши учун мустакиллик белгиларига эга булмокда. Бу эса бошқариш соҳасини ва узини узи бошқаришни сезиларли кенгайтиришни талаб қилади, менеджерларнинг бажарадиган ишларининг тавсифи мураккаблашади ва ҳажми ортади. Ёчим қабул қилишнинг уз вақтида бажарилиши ва сифати учун жавобгарлик сезиларли даражада усади. Ишлаб чиқариш менежменти муҳит узғариши шароитида ишлаб чиқаришни бошқариш барқарорлигини таъминлаши лозим, шу билан бирга янги ташкил этиш тамойилига утади. Корхона ёки ташкилот менежменти-бу атама ташкилотни бошқаришни ифодалайди. Юқорида айтиб утилган ишлаб чиқариш (хизмат курсатиш) уни ташкил этиш, техник хизмат курсатиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг стратегияси, дастурини, ишлаб чиқаришни моддий таъминлаш ва тезкор режимда ташкилот иктисодиётини, нарх навонинг ташкил топиши, ишлаб чиқариш (хизмат курсатиш) да ҳаражатларни бошқаришдир.

Олий укув юртларида менежмент йуналишида мутахасис тайёрлашда уқитиб келинган дарсликлардаги корхонанинг иктисодиёти, уни ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш фанларидагидан кура корхонани бошқариш тарқок қуламда урганилда. Чунки иктисодиёт, ташкил этиш, ишлаб чиқаришни моддий таъминлаш, маҳсулотларни сотиш ва шунга ухшашлар бўйича саволлар мустакил бўлим ёки дарсликлар қилиб шугулланилар эди. Менежмент бу ишлаб чиқаришни бошқариш, ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва унинг фойдалилигини ошириш мақсадида корхонани бошқариш тамойиллари, усуллари, воситалари ва шакиллари дир.

1-чизма «Менежмент» тушунчасини аниклашга ёндошишлар.

Менежмент-бу интеграция жараёни, жараёнларнинг бир жамулжами, субъектлари ва объектлар уртасида тартиб ва мажорасиз муносабатларнинг борлиги, яхлитлик, бирлик ва шу бирликнинг ташкилий жихатдан расмийлашуви натижасида янги сифатга эришиш, муносабатлар ва ҳамкорликнинг янги шакллари қарор топиши. Соҳа бўйича тайёрланган мутахасис менежмен ёрдамида корхоналарни ташкил топтиради ва улар олдига мақсадларни қўя билиш ва уларга эришиш усуллари ишлаб чиқиш билан бошқаради.

Менежментнинг жараёни режалаштириш, ташкил этиш, мувофиқлаш, мойиллик, назорат каби функцияларнинг бажарилишини назарда тутди. Улардан фойдалана билга менежер корхонанинг тегишли мақсадларига мос, корхонадаги ходимларга умумли ва самарали меҳнат қилишларига

шароит яратади. Шунинг учун менежментлик-яна бу корхонада ишлаётган ходимларни куйилган максадларига, меҳнат, ақл-идрок, одамларнинг мойиллик хулкини йуналтира билишдир.

Корхона менежменти-бу максадларни куя билиш ва жорий этиш-деган эди илмий менежмент асосчиси Ф. У. Тейлор- уни санъат каби аниқ билиш керак, нима қилиш ва энг яхши ва кам харажат билан бажариш усулидир. Бундай санъатга маълум одамлар тоифаси-менежерлар эга (сохиб) булишлари керак.

Чунки корхона максадига эришиши учун барча ишлаётган ходимлар фаолиятини ташкил этиш ва кучини йуналтириш менежернинг ишидир. Менежмент-замонавий ташкилотлар (тижоратли ёки нотижоратли) узига хос орган. Усиз ташкилот фаолият курсатиши ва самарали ишлаши мумкин эмас. Шунинг учун бошқариш аппарати ҳар қандай ташкилотнинг таркибий қисмидир ва корхона менежменти тушунчаси билан бирга қушилади. Аппаратда ишлайдиган кишиларнинг асосий вазифаси корхонада барча ресурслар (сармоя, бино, усқуналар, материаллар, меҳнат, ахборот, ер, уддабуронлик қобилиятлари)ни унинг максадларига эришиш учун самарали фойдаланиш ва мувофиқлашдан иборат. XX асрдан бошлаб менежмент мустақил билимлар, фан соҳаси деб ажратилди уларни ечиш учун у уз предметиға, узига хос муаммоларига ва ёндашишларига эга. Бу дарсликнинг илмий асосини бошқариш ҳақидаги билимлар йигиндиси, узок йиллардан буён тупланган амалий тажриба ва бошқаришнинг гоялари, назариялари, тамойиллари, усуллари ва шакллари қуриниши ташкил этади.

Менежмент фан сифатида уз таъсирини меҳнатни бошқариш табиатини тушунтиришға, сабаб ва оқибат орасидаги боғлиқликни аниқлашға, далиллар ва шароитларни белгилашларға йуналтиради, қайсики оқибатда одамларнинг биргаликдаги меҳнати ута фойдали ва ута самарали булсин.

2. Бошқариш жараёнларининг асосий тизими:

Бошқариш тизимининг жараёнлари куйидагилардан иборат.

1. Бошқариш механизми-максадлар, вазифалар, (функция) назариялар, тамойиллар, андозалар, усуллар
2. Бошқаришнинг тузилиши (статик ҳолатда бошқариш тизими)- бошқариш органи ёки аппарати, ходимларни бошқариш, техника.
3. Бошқариш жараёнлари (ҳаракатдаги, ишлаб тургандаги бошқариш тизими).
4. Бошқариш тизимини такомиллаштириш (ишлаб турган тизимнинг давоми ва ҳаракатдагисининг алоҳида босқичи).

Агар механизм бошқариш тизимининг асоси деб тавсифланса, тузилиши-бу тизимнинг унсурлар таркиби ва улар уртасидаги муносабатдир, бошқариш жараёнинг узи бу тизимнинг муайян ҳаётини тавсифлайди. Ҳар қандай муайян ишлаб турган, бошқариш жараёни тула ва кенг бошқариш тизимини ифодалайди. Шу билан бир вақтда бу таҳлил қилиш учун бошқариш тизимининг ута мураккаб қисмидир.

Бошқариш жараёнларида андозалаш ута кенг қулланилади. Шулар қатори эксперимент усули ҳам қулланилади.

Ўзбекистонда олиб борилаётган иқтисодий ислохатлар жаҳон иқтисодиёти билан интеграция қилишга имкон беради ва у узининг муносиб урнини эгаллаш учун иккита муҳим шароитга риоя қилиши;

-биринчидан, ислохатлар асосига, жаҳон иқтисодий уюшмасида ҳуқумронлик қилаётган, тамойиллар ва механизмлар ҳолати киритилиши;

-иккинчидан, ислохатларни утказаетганда аввалги тараккиётнинг хусусиятлари ва мамлакатдаги ҳозирги иқтисодиёт ҳолати, аҳолининг ҳуқуқий тавсифи, миллий иқтисодиёти, туб ўзгариш даврининг давом этиши ва бошқа омил ва шароитлар, мамлакатнинг тараккий топиши ҳисобга олиниши лозим.

Куриниб турибдики, бошқариш жараёни, бошқариш тизимининг бошка катнашчиларига караганда уша ижодий тавсифга эга. Бундай санъат элементлари куп.

Бошқариш жараёнини тахлил қилиш учун кибернетикада кашф этилган қонуниятларни аниқлаш алохида аҳамиятга эга.

3. Автомобиль транспорти ва техника хизмати курсатиш корхоналарида бошқариш жараёнларининг тизимли ва мажмуи тавсифи.

Корхона менежментининг асосий белгилари бошқариш жараёнида ута тулик амалга оширилади, яни корхона менежменти функцияларининг бошқарилишидаги муаммоларини тизимли ва мажмуи ёндашиш йули билан ечишда тавсифланади. Менежмент янги-янги билимлар билан тулдирилишда давом этмокда.

-Менежментча қарашларнинг замонавий тизимларини қуллаш:

Корхонанинг ички мухитига бошқаришнинг таъсирини утказиш ва доимий узғариб турувчи ташки мухитга мослашув муаммоси. Ташкилотнинг асосий узгарувчан ички мухитига ташкилий тузилиши, одамлар, ресурслар, технология, мақсадлар, социотехник йулар ва бошқалар қиради. Ташкилот фаолияти билан боғлиқ бўлган меҳнат ресурсларининг мақсадлари ва масалалари ташки мухитга боғлиқ.

Масалан: материаллар, меҳнат ресурслари, маблағларни таъминловчилар (ётқазиб берувчилар), истеъмолчилар (харид қилувчи, сотиб олувчи, харидор), хиссадорлар, қарз берувчилар, рақобатчилар, қасаба уюшмалари, савдо ташкилотлари, истеъмолчилар жамияти, давлат (қонун) органи маҳаллий органлар ва бошка қорхоналарнинг ички фаолиятига тугри таъсир утказадилар. Иқтисодиёт, сиёсат, ҳуқуқ, ижтимоий-маданий омиллар, технология, физик-географик шароитлар ва бошқалар қорхонанинг ички мухитига ташқаридан билвосита таъсир утказди (2-қизма).

2-чизма Ташкилотнинг ички ва ташки мухитига таъсир курсатувчи омиллар ва узгаришлар.

Менежмент мухитини ташкил этувчи жамият муносабатининг барча тизимидаги мураккабланиш туфайли ташки мухит омилларининг таъсир курсатиш кучи кескин ошади. Айнан ташки камров ташкилотнинг стратегия ва тактикасига хал килувчи кучдир.

Бошқариш жараёнида тизим назариясини куллаш корхона ёки ташкилотни уз кисимларидан ташкил топган куринишда (биргаликда) урганиш масаласини енгиллаштиради. Кайсики у ташки мухит билан ажралмасдир.

Корхона ёки ташкилотнинг ички мухити ишлаб чиқариш ёки хизмат курсатишга таъсир курсатувчи узгаришлардан ташкил топади. Бу корхона

тузилиши, унинг маданияти ва неъматлари, одамлари ва уларнинг билимлари, қобилиятлари ва узаро таъсир этиш санъати. Шунга қарамайдан, булар ҳар доим ҳам менежментнинг тугри назорати остида бўлавермайди, чунки ташкилот уз фаолиятида ташқаридан келадиган энергия, ахборот ва бошқа ресурсларга боғлиқ.

Менежментда ҳолатбай ёндашишни қўллаш бу корхона ишига айнан фаолият курсатиб турган вақтида ҳал қилувчи муайян ҳолатларни танлашдир. Шундан келиб чиқиб, усулларнинг узига ҳос муҳимлиги келиб чиқади, улар ёрдамида мақсадга самарали эришиши мумкинлиги танлаб олинади.

Менежмент ижтимоий масъулиятининг тан олинishi корхонада ишлаётган ҳар бир ходим олдига, бутун бир ҷамият олдига муҳим вазифа қўйди. Шу боис мамлакатимизда миллий маданият ва иқтисодиётга, тарихий кадрларга етарли эътибор берилмоқда, миллий давлатчилик асослари ривожланмоқда. Жаҳондаги ривожланган мамлакатлар таҷрибасига эътибор берилса (Буюк Британияда монархия бошқарув тизими сақланиб қолганини эслаш қўфоя), миллий давлатчилик анъаналаридан мерос тарида сақланиб қолганлиги мисол бўлиши мумкин. Биз ҳам миллий давлатчилик анъаналарини ҳаётга (бошқаришга) жорий этиш билан ижтимоий масъулиятни оширишимиз мумкин.

Бизда қадимдан ҷамиятнинг турли босқичларида уз-узини бошқариш институтлари (анъаналари) давом этиб келган, ҷамоа раҳбарлари, ҳокимлар, амирлар ва оқсақолларни, кейинчалик қозиларни сайлаш тартиби жорий қилинган. Шарқ мутафаккирлари давлат ва ҷамият, подшо ва раият ҳақида ёзганларида инсоннинг маънавий етуқлиги, поқлигига асосий эътиборни қаратиб, адолат, ростлик, меҳр-шафқат, саҳоват ва қаноат қабил сифатларни ҳимоя қилганлар. Соҳибқирон Амир Темур уз-узига «ростлик-саодатдир», деб беғиз ёзиб қўймаган эди. Айниқса Амир Темур даврида ва ундан кейинги йилларда Шарқда демократик бошқариш

хусусиятларимавжуд булиб келгани, уз-узини бошқаришнинг шакллари амал килгани тарихий манбалардан маълум.

Гап корхонани бошқариш жараёнларининг тизими хакида борар экан, ишлаб чиқариш (хизмат курсатиш)нинг умумтехнологик ва иктисодий асосларида турли ижтимоий – иктисодий тизимлар пайдо булади, улар урин алмашиб туради. Хар бир тизим маълум даврда амал килиб, уз имкониятларини тугаллагач, унинг урнига янги тизим пайдо булади, у хам эскириб уз урнини бошқасига бушатиб беради. Тизим-бу жамиятнинг социал иктисодий тузилиши, уни ташкил этувчи, бир-бирини таказо этувчи, узаро таъсир утказувчи унсурларнинг (элементларнинг) мажмуи булиб, бунда унсурлар биргаликда амал килади, натижада айрим унсурларга хос булмаган умумий хусусиятлар пайдо булади. Тизим - бу хар хил унсурлар таъсирида пайдо буладиган умумийликдир. Укув жараёнида урганиладиган бошқариш хакидаги билимлар муайян воқеа ва ходисаларни ифодаласа, шундагина менежерлар амалда куллашлари мумкин. Корхоналарда купрок тизим иктисодий категорияга якин. Корхоналарда купрок тизим иктисодий категорияга якин. Корхоналарда ишлаб чиқарувчи меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш муносабатлари ва тавсифини акс эттирувчи ижтимоий-иктисодий, илмий-техник ва табиий омиллар таъсирида ташкил топадиган, серунум ихтисос буйича техника ва технолгияни ишлаб чиқариш кабилар тизим деб англанади.

Корхона менежменти, унинг хамма унсур (элемент) лари оптимал нисбатда булсагина, мажмуи равишда урганилса ва бошқарилса самарали булади.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Корхонани бошқариш билан корхона менежменти тафовути нима?
2. Нима учун менежмент менежер билан, яна бошқариш органи билан тенглаштирилади?
3. Бошқариш жараёнларини нима сабабдан интеграция килиш лозим?
4. Корхонанинг муҳитга таъсир курсатувчи омилларини нима учун урганиш керак?

5. Бошқариш тизими деганда нималар тушунилади?
6. Менежмент тушунчасини аниқлаш (1-чизма).
7. Бошқариш тизимининг механизми нималардан иборат?
8. Менежментга қарашли замонавий тизимлар қандай қўлланилади?
9. Бошқариш жараёнида тизим назариясини қўллашни тушунтириш.
10. Менежментда ижтимоий масъулият қандай бўлади?

Таянч иборалари.

1. Интеграция.
2. Андоза.
3. Юридик шахс.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бусогасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт қорхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.
4. Косимов Г. М. И др. Экономика Ўзбекистана на современном этапе. Учебное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йўлдошев К., Муфтайдинов К. Иқтисодий билим асослари. Ўқитувчилар учун қўлланма (масъул муҳаррир: А. Сотволдиев) Т. Ўқитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт қорхоналарида иқтисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Ўзбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Ўзбекистон Республикасининг автомобиль йўллар комплексини бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий мақолалар тўплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Ноиқтисодий ўқув юртлирига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

**5-Мавзу: Бошқариш жараёнларини ташкил этиш хусусиятлари,
олий боскичда бошқариш жараёнларини ташкил этиш.**

РЕЖА.

1. Турли мулкчилик шароитида бошқариш жараёнларининг узаро тиъсири.
2. Транспорт соҳасида бошқариш жараёнларини ташкил этиш.
3. Автомобиль транспортида бошқариш жараёнини ташкил этиш.

Ўзбекистоннинг бозор иктисодиётига утиши илмий хулосаларга асосланган. «Республиканинг бозор муносабатларига утишда уз йулидан изчиллик билан бориши демократик узгаришлар, республикани ривожланган мамлакатлар каторига олиб чиқиш, уни халқаро обрў-эътиборини мустаҳкамлаш учун пухта моддий негиз яратади». (И.А.Каримов. Ўзбекистон – бозор муносабатларига утишнинг узига хос йули. «Ўзбекистон» 1998 й 8-бет).

Ўзбекистон уз йулидан бора туриб, бир катор муаммоларни ҳал этмоқда. Масалан, ишбилармонлик ва тадбиркорлик, турли мулкчилик ва иктисодий эркинлик таъминланмоқда, ишлаб чиқариш (хизмат курсатиш)нинг замонавий миллий манфаатга хос бўлган ташкилий тузилишлар яратилмоқда, халқаро иктисодий муносабатлар кенгаймоқда. Ҳозирги юксак ривожланган мамлакатлар иктисодиёти бу табиатан аралаш иктисодиёт тизимидадир. У мукаммал техника ва юксак технологияга асосланади, кул меҳнатига урин қолмайди, гоят унумли машиналар ишлатилади, натижада, юксак даражадаги меҳнат унуми ва шунга қура моддий туқинлик таъминланади. Аралаш иктисодиётнинг ривожланиши иктисодий раванқ учун халқ хужалиги (олий) бугини (босқичи)да иш қучини бир соҳадан иққинчисига, учинчисига ва бошқа соҳаларга қучиб бориши заруратга айланади, энг муҳими иш қучи, албатта, иш ҳақи юқори соҳа томон ҳаракат қилади. Аралаш иктисодиётда асосан уч қил мулк мавжуд: давлат, хусусий ва жамоа мулки. Қорхоналар асосан хусусий ва жамоа мулқидан ташқил топади. Аралаш бозор иктисодиёти бизнинг мамлакатимиз учун объектив зарурий жараёндир. Ўзбекистон Республикаси

адолатли демократик ҳукукий давлат куришни узининг энг бирламчи ва муҳим вазифаларидан бири сифатида белгилади. Давлат қабул қилаётган қонун лойиҳалар умумҳалқ муҳокамасидан утқазилмоқда. Республика Президенти ҳам бевосита сайловчилар томонидан сайланади. Мамлакатимиздаги бошқа давлат бошқарув органлари, жумладан, ҳукумат, суд органлари, вазирлар ва бошқалар республика Президенти ёки Олий Мажлис томонидан тайинланиши ёки сайланиши тартибини инобатга олсак Ўзбекистон халқи барча давлат органлари ва мансабдор шахсларни сайлаш ва тайинлашда бевосита ёки билвосита иштирок этади.

Республика иқтисодиётини олий босқичида бошқариш жараёни етакчи, ҳал қилувчи бугун, Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси-мамлакатимизнинг олий бошқарув органидир. Унинг қошидаги тармок идоралари, кумиталар, бош бошқармалар, вазирликлардан уз фаолиятининг миқийёси билан фарқ қилади ва бу ҳол уларнинг ҳукукий низомларида акс этган бўлади. Бошқариш амалиётида тармоклараро тавсифдаги зарурат, яъни турли тармоклар учун умумий бўлган бир қанча махсус вазифаларни амалга ошириш зарурати қелиб қикади. Тармоклараро тавсифга эга бўлган махсус масалалар бўйича бундай мувофиқлаштириш раҳбарликни махсус компетенцияга эга бўлган органлар амалга оширади. Масалан, бу органларга давлат макроиқтисодиёт кумитаси ва бошқа Вазирлар Маҳкамаси қошидаги кумиталар қиради. Давлат қомиталари-вазирлик ва идораларнинг фаолиятини тартибга қолиш, назорат қилиш ва мувофиқлаштириш йули билан ҳужалик ва ижтимоий-маданий қурилишга раҳбарлик қилишга мулжалланган олий бошқарув органларидир. Кумиталар узларига бўйсунувчи ташкилотларни тезқор суратда бошқариб туради. Микроиқтисодиёт давлат кумитаси, Давлат мулкини бошқариш ва ҳусусийлаштириш бўйича кумита ва тармок компетенциясига эга бўлган бир қанча тармок вазирликлари бунёд этилди, молия-қредит тизими бошқариш учун Давлат банки ихтисослашган банқлар (саноат иқтисод банк, жамгарма банк ва ҳоқазолар) фаолиятини мувофиқлаштиради, ресурсларни

ташкил топтириш манбалари ва фойдаланиш йуналишлари буйича аник ажратиб туради.

Республика молия тизимини мустахкамлаш муаммоси асосан хар бир корхона, ташкилот, фирмалар, тармоklar, сохаларнинг ишлаб чикариш (хизмат курсатиш) ига боглик. Ишлаб чикариш самарадорлигининг ошиши, меxнат унумдорлигининг усиши, махсулот таннархининг пасайиши молия тизимининг ривожига сезиларли таъсир курсатади. Молия уз функцияларини аник молиявий воситалар оркали бажаради, харажатлар, амартизация, фойда, акция курси, двидент, солиklar, туловлар, бож хаки, сугурта хаки, субсидия, дотация, компенсация кабилар менежмент (молия менежменти)га хизмат килади. Мазкур фондлар оркали молия ижтимоий-иктисодий тараккиётга таъсир этади. Макроресурслар (молиявий) умумдавлат микиёсида ташкил топади ва умумиктисодий, умумдавлат эхтиёжларга хизмат килса, микроресурслар корхона, фирма, компания, концерн, ташкилот, жамоа уюшмалари доирасида хизмат килади. Кайси бир субъект молиявий бакувват булса, у ракобатга чидамли булади.

Давлат томонидан республика иктисодиётини бошкариш жараёнларини ташкил этиш унинг мухим функциясидир. Иктисодиётни давлат томонидан бошкариш деганда давлатнинг уз чора тадбирлари, узининг иктисодий сиёсати оркали такрор ишлаб чикаришга таъсир этиши тушунилади. Давлат томонидан иктисодиётнинг тартибга солинишида конун чикариш, солик солиш, кредитга таъсир этиш молия восита (субсидия)лари беришдан фойдаланади. Собик социалистик мамлакатлардаги моноиктисодиёт (яъни, якка мулкка таянган иктисодиёт) бир марказдан туриб давлат оркали урнатилган режали алокаларга асосланган холда бошкарилган. Узбекистон полииктисодиётга утиш жараёнини бошлаган. Турли туман мулк шакилларига таянган, айрим шаклининг устуворлигини инкор этувчи ижтимоий-иктисодий тизим полииктисодиёт дейилади. Полииктисодиёт мазмунан аралаш иктисодиётдир.

1. Жамият эҳтиёжининг кондирилиши юкори булса, туларок кондирилса иктисодий салохият самарали фойдаланилган булади. Бунинг учун унинг элементлари (мехнат, илм-маърифат, техника-технология, табиий ресурслар) жадал фойдаланилгандагина салохият эҳтиёжга тула хизмат килади. Иктисодий салохиятнинг элементлари биргаликда харакат килишса, бир-биридаги етишмовчиликни тулдиролса, жамиятнинг ишлаб чиқара билиш (хизмат курсата олиш) қобилияти юкори ҳисобланади. Ҳозирги инсоният таҷрибаси курсатганидек, иктисодий салохиятнинг ушшани ва самарали ишлашини таъминловчи қуч-бу эркин бозор механизмидир. Бозор иктисодиётига утиш даврида бошқариш жараёни, республикамизнинг олий босқичда тармоқлараро бошқариш органлари бир-бирига муносабати эркин бозор механизмига асосланмокда. Бундай шароитда бошқариш органларининг муаммолари пайдо булса, уларни ечиш Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси, макроиктисодиёт комитаси, Давлат фан ва техника қумитаси ва бошқа вазирликлар, корпорациялар, концернлар, ассоциациялар ва шу қабиларнинг бир-бирига таъсири орқали ижобий ҳал этилмокда. Жараённинг навбатдаги ташкилий тавсифининг муаммоси –уни вертикал ва горизонтал бўйлаб амалга оширишидир. Корхоналар, илмий-тадқиқот, конструкторлик, лойихалаш-конструкторлик, технологик ташкилотлар ва бошқа муассаса, фирмалардан ташкил топувчи ягона ишлаб чиқариш (хизмат курсатиш) мажмуи горизанталига бир бири билан узаро алоқада буладилар. Хар бир айрим корхона (ташкилот, фирма) юкори бошқарув органлари томонидан (вертикал) гина эмас, балки яна корхонанинг узидаги бошқарувчи кичик тизим томонидан ҳам бошқарилади. Менежмент-бу бошқариш санъати ва маҳоратидир. У ута мураккаб ва масъулиятли иш булганидан, уни бошқариш учун маҳсус билим, маҳорат ва таҷрибани талаб қилувчи касбга айланади. Бир тизимдан иккинчисига утиш секин-аста юз бериши қонуний булганидан, бозор иктисодиётига утиш ҳам маълум даврни талаб қилади. Утиш даврида бозор инфраструктураси яратилади, бозор иктисодини таъминловчи қонун

хужжатлари қабул қилинади, турли савдо уйлари, воситачи фирмалар, хусусий корхоналар, акционер жамиятлар, консорциумлар, қўшма корхоналар, майда ишлаб чиқарувчилар уюшмалари яратилади. Бу даврда давлат мулкани хусусийлаштириш, уни акционерлаш бошланади ва бошланди, нарх-наво ва солиқлар ислохоти тайёрланади, хусусий соҳибкорлик, чет эл инвестициясининг тартиб-қоидалари ишлаб чиқилади ва чиқилмоқда. Утиш даврида иқтисодийётга оид қонунлар мажмуаси қабул қилинади, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш аниқ йўллари топилади ва иқтисодий алоқаларни кенгайтиришга оид битимлар тузилади ва тузилмоқда. Утиш даврида банк тизимини ислох қилиш чоралари давлат харажатларини тартибга солиш дастурлари, шунингдек комплекс тарздаги инфляцияга қарши тадбирлар ишлаб чиқилди.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодийётига утиш дастури ишлаб чиқилган ва унда қуйидагиларга эътибор берилган:

- бозор иқтисодийётига утишни таъминловчи чора – тадбирлар мажмуаси;
- бозор иқтисодийётига утиш халқ ҳисобидан эмас, балки давлат ҳисобидан бўлади;
- бозор иқтисодийёти фуқароларнинг иқтисодий жихатидан ўз тақдирини ўзи белгилашига асосланади, уларга иқтисодий фаолият учун эркинлик беришга таянади;
- бозор иқтисодийётига ҳур жумҳурият иқтисодий мустақиллигини тула таъминлаган ҳолда утилиши керак.

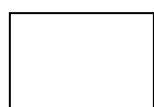
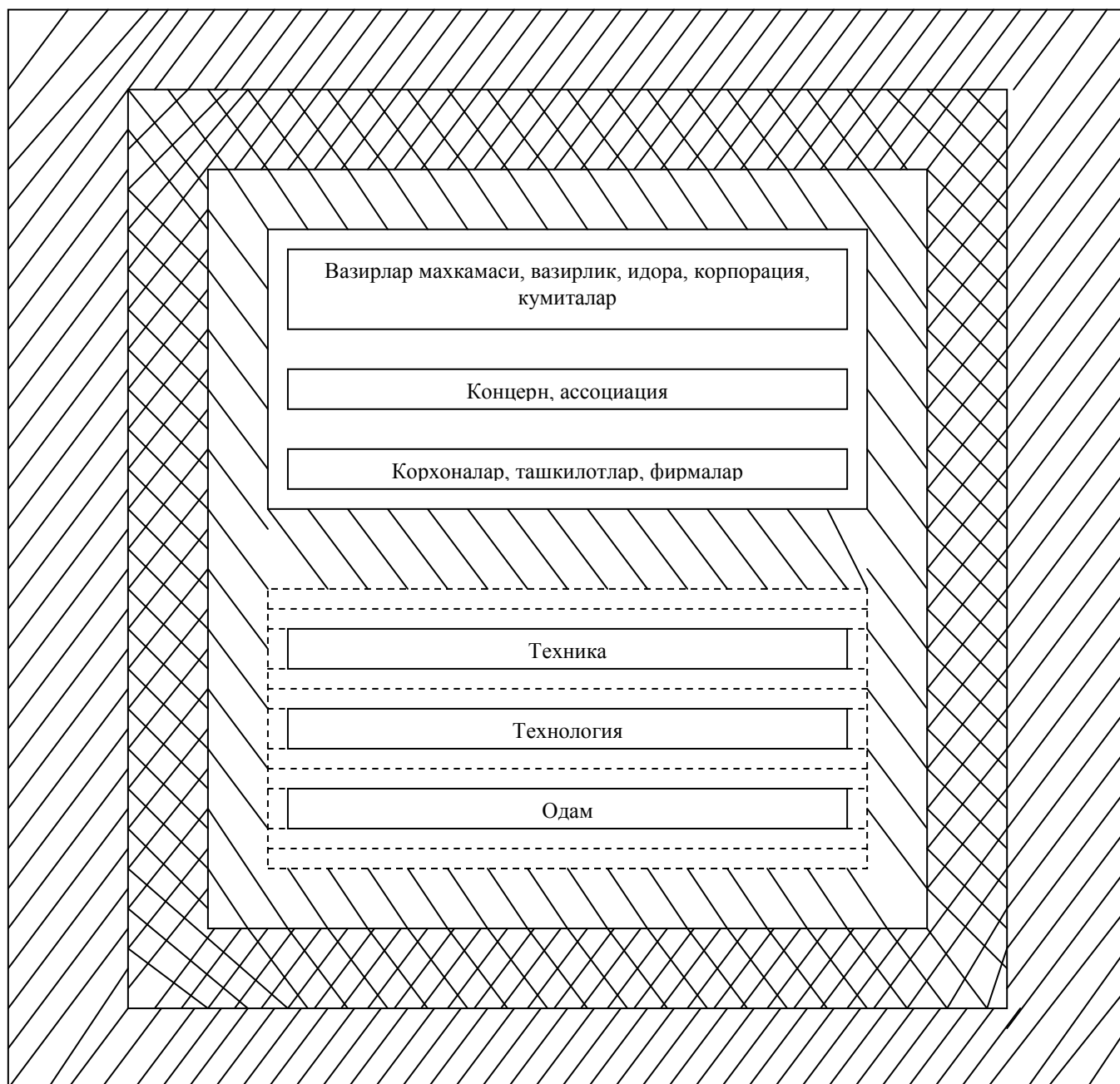
Дастурда мол-мулкни давлатдан олиб халққа бериш, шу мақсадда хусусийлаштириш, ҳар бир кишининг мулкка бўлган ҳуқуқини амалга ошириш, яъни давлат корхоналари, давлатга тегишли уй-жойларни фуқароларга сотиш, майда ва хусусий соҳибкорликка йўл очиш, бу билан иқтисодий ташаббус, ишбилармонликни юзага чиқариш, рақобатга руҳсат бериш назарда тутилган. Ўз ихтиёри билан у соҳибкор, ёлланма ишчи, акционер, яққа деҳқон, дукончи,

якка тартибда ишловчи булиши, чет элда ишлаши ёки укиши мумкин. Унга кура иктисодиётни унглаш учун энг аввало пулни соғломлаштириш, унинг харид қобилиятини таъминлаш зарур. Шу мақсадда давлат мол-мулкани аҳолига сотиш, пуллик хизматларни қупайтириш, пул кредити-банк берадиган фойизларни кескин ошириш, хусусий сохибкорлик ва импорт ҳисобидан товарларни қупайтириш, валютани Ўзбекистон миллий пулига сотишни жорий этиш орқали мамлакатдаги пул миқдори билан товарлар миқдорини, товарларга талаб ва таклифни мувозанатлаштириш мулжалланган.

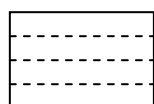
Давлат қорхонасини акционерлаш қорхона мол-мулкани инвентаризациялаш, қайтадан ҳисоб-китоб қилиб чиқишдан бошланади. Қорхонанинг асосий фондлари ва оборот маблағлари миқдори аниқланиб, шу миқдорга тенг йигиндида акция қиарилади. Акция энг аввал қорхонада ишловчи ишчи ва хизматчилар, сунгра бошқа қорхона, ташкилотлар, ҳатто банклар ва ният, қорхонага алоқаси бўлмаган фуқаролар сотиб оладилар. Давлат қорхонасини акционерлаш орқали мол-мулк давлат ихтиёридан олиниб, жамоага берилади, у халқ қулига тегади, халқнинг мулкдан бегоналашувига чек қуйилади. Акционерлашган қорхона узини узи бошқаради, эркин, мустакил товар ишлаб қикарувчига айланади, унинг давлат муомиласи солиқ тулашдан иборат бўлади. Бозорни ҳолатини урганиш ва олдиндан баҳолаш билан товарларни ишлаб қикариш ва сотишни ташкил этиш ҳамда шу йусинда яхши тадбир топишни уюштириш учун қорхоналарда маркетинг бўлимлари ташкил этилмокда. Бозор иктисодиётининг муҳим унсуридан (элементида) бири маркетинг. Маркетинг иши махсус маркетинг дастурлари орқали амалга оширилади, уларга харидорларни ва рақобатчиларни урганиш асосида товарлар сифатини яхшилаш, товар нарҳини узгартириш, товарга талаб топиш, товарларни уз вақтида етқазиб туриш, харидорларга мақбул тушадиган хизмат қурсатиш қабى чора-тадбирлар назарда тутилади.

2. Юқ ёки йуловчининг географик ҳолатини транспорт узгартиради.

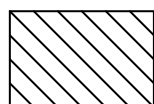
Унинг турлари (автомобиллар, локомативлар, вагонлар, самолётлар, денгиз ва дарё транспорти) уз соҳасида узига хос бошқариш тизимига эга. Бу тизимда бинолар, куприклар, тунеллар, иншоотлар, ҳар хил турдаги транспорт воситалари, юклаш-тушириш машина ва механизмларни, материаллар, ёнилғи ва электр энергия, транспорт воситалари ва бошқа ускуналарни ишлаб чиқариш ва таъмирлаш бўйича саноат корхоналари, транспортларни техник тайёр ҳолатини таъминловчилар киради. Аммо бу моддий элементлар «ишлаб чиқарувчилар» эмас. Уларни ҳаракатга келтириш учун ва узига хос транспорт маҳсулотини олиш учун одамнинг жисмоний кучи ва билими зарур. Транспорт, унинг йирик соҳалари ва алоҳида корхоналари, бошқа ишлаб чиқариш тармоклари каби икки тизимдан (аниқроғи кичик тизимдан) тузилиши мумкин: бошқарувчи ва бошқарилувчи (3-чизма). Биринчиси йириклаштирилган «бошқариш функцияси»ни амалга оширади, иккинчиси-«технологик функция»ни ёки транспорт ишлаб чиқариш жараёнини. Иккинчисида аниқ қурилиб турибдики: ташиш билан боғлиқ бўлган техника ва технология келтирилган. Мамлакатимизда давлат тасарруфидаги транспорт соҳаси республика Вазирлар Маҳкамаси ва унинг органлари томонидан бошқарилмоқда. Транспортни бошқаришда зарур-меъёрий-маълумот ахборотлари йук шароитда транспорт турини ёки ташиш усулини танлаш ва ундаги иқтисодий далиллашни бажариш мушкул иш. Бундай ҳолларда бошқариш масалаларини ечиш, муайян ҳар бир транспорт турининг техник-иқтисодий хусусиятларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

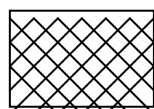
--- Бошқарувчи кичик тизим

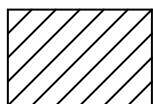
--- Бошқарилувчи кичик тизим

--- Кенг маънода ташки мухит муайян ижтимоий жамият базис ва усткурма (сиёсат, мафкура, ҳуқук ва шу)

--- тор маънода ташки мухит юкори ташкилотлар буюртмаси

--- транспорт ҳудудни тармоклараро мажмуий тизим

3-чизма. Транспорт соҳасида бошқариш жараёнларининг схемаси.

Транспорт соҳасида бошқариш жараёнини ташкил этиш масалалари ҳар бир транспорт ва ташиш тизими қуламида алоҳида қуриб чиқилади, транспортни бошқариш бир мартали, ажратиб олинган, бирор айрим ҳаракат бўлмай, балки мураккаб бирлашган жараёндир. Транспортда, бошқа моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги каби, бошқариш жараёни нисбатан бир қатор мустақил, аммо бир-бирига боғлиқ функциялардир (ташишни режалаштириш, ташиш жараёнини тезкор боқариш ва жараённинг боришини узгартириш, транспорт, жараёнини техник ва технологик тайёрлаш, ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш, ходимларни танлаш, ургатиш, тарбиялаш ва жой-жойига қуйиш, ишлаб чиқаришда моддий-техника таъминотини ташкил этиш, молия фаолиятини ташкил этиш, бухгалтерли ҳисобни ташкил этиш, аудитни утқизиш, иқтисодий таҳлил қилиш, транспорт ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш). Бу функциялар барча транспорт турлари учун таалукли, аммо корхоналар, уларнинг бўлим ва бўлинмаларининг хусусиятидан келиб чиқиб, узига мос бўлиши мумкин.

3. Автомобиль транспортида бошқариш жараёнини ташкил этиш.

Юқорида айтиб утилганидек Ўзбекистон Республикасида ҳар йили автомобиль транспортида қарийб 1 миллиард тонна халқ хужалик юқларини, 3 миллиардга яқин йуловчиларни ташиб манзилга етказилмоқда. Булардан ташқари, 1 миллиардга яқин аҳоли автомобиллардан маълум даражада фойдаланади. Бу рақамлар ортида бир қатор мураккаб иқтисодий, ижтимоий, техник, технологик ва бошқарув муаммолари ётибди. Бошқарув нуқтаи назардан қараганда, бу автомобилларни 0,5 миллионга яқини давлат тасарруфида, шундан қишлоқ хужалигида 120 мингта, сув хужалигида 70 мингта, «Ўзавтотранс» корпорациясида 60 мингта, матлубот жамиятида 20

мингта курилишда 12 мингтадан зиёд хар хил турдаги юк автомобилларини ташкил килади. Ўзбекистонда автомобиль транспортини ишлаб чиқариш йилдан йилга усиб боришини ҳисобга олинса, республика транспортлари олдидаги муаммоларни англаш кийин эмас: атроф муҳитни муҳофаза қилиш, энергия истеъмолини тежаш, автомобиль саройлари, ёнилғи сақлаш жойи, ходимлар, автомобиль йулларининг транспортни утказа олиш, ҳаракат хавфсизлиги ва шу қабилар билан таъминлаш. Юк ташиш (давлатлараро ва шаҳарлараро юк ташишни амалга оширувчи корхона ва автожамланма бундан истисно) автомобиль транспорти корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тармок режасига киритилган.

Йуловчи ташиш атотранспорт корхоналари давлат тасарруфидан чиқарилиши ва хусусийлаштирилиши лозим бўлган иншоат ва корхоналар тоифасига киради. Ҳозирги кунда йуловчи ташиш автокорхоналари зарар билан ишлаётгани учун молия вазирлиги бюджет танқислиги сабабли факат зарарни қоплаш учун маблаг ажратади (Тошкентшаҳарйуловчитрансга), лекин иқтисодий рағбатлантириш жамғармаларини шакллантириш учун маблаг ажратилмайди.

Ўзбекистон автомобиллари учун муқобил вариантлар:

Юк автомобиллари.

-ишлаб турган корхоналарнинг, устахоналари, тиббий хизмат булими ва бошқа хизмат курсатувчиларни шартнома асосида тижоратлаштириш;

-корхоналарни хусусийлаштириш, хусусий менежмент билан шартномалаштириш; ҳиссадорлик жамиятига ёки чекланган жавобгарлик билан жамиятга утказиш;

-устахоналарни хусусийлаштириш;

-ёнилғи қуйиш шаҳобчаларини хусусийлаштириш ва ижарага бериш;

-аҳоли автомобилларига ТХК корхоналарини хусусийлаштириш.

Йуловчи ташийдиган автобуслар.

а). Шаҳар ичида: - метро, трамвай, троллейбус корхоналарини тижоратлаштириш

- такси, йуналишдаги таксиларни хусусийлаштириш; кейинчалик автобусларни ҳам йуналишга лицензия бериш йули билан хусусийлаштириш

-микроавтобусларга хусусий ракобатга рухсат бериш.

б).Шахар ташкарисида:

-шахарлараро ташишдаги такси ва автобус булинмалирини хусусийлаштириш
Автомобиль транспортининг узига хос хусусияти шундаки, автомобиль саройи кisman вазирлик ихтиёрида булса, кisman-технологик идоралар ихтиёрида; кisman маълум ахоли кismiга тегишли ва бу транспорт воситалари шахсийдир. Уларни бошқаришнинг ташкилий тузилиши ҳам хар хил худудда хар хил. Барча холларда бошқаришнинг тузилиши учта погонадан иборат:

1).Республика Вазирлар Махкамаси кошидаги вазирликлар.

2).Урта-вилоятлар, автоном республика ва баъзан йирик шахарлар худудидаги концерн (бошкарма)лар.

3).Куйи-корхоналар ва чизикли булинмалар.

Ишлаб чиқариш саволларини ечишдаги бирликни таъминлаш учун хар кандай вазирликда транспорт бошкармалари мавжуд.

Такрорлаш учун саволлар.

- 1.Нима учун Ўзбекистон Республикаси аралаш иктисодиёт тизимида?
- 2.Ўзбекистонда олий боскичдаги бошқариш тартиби ва усуллари кандай бажарилади?
- 3.Молиявий менежментнинг хизматлари нимада?
- 4.Турли мулкчиликда бошқаришнинг узаро таъсир қусаткичининг мазмуни саналсин.
- 5.Киймат, талаб, таклиф қонунларининг пул муомиласи қонунидан фарқи нимада?
- 6.Акционерлик жамиятининг кенг фаолият қурсатишга сабаб нима була олади?
- 7.Қорхоналарда маркетинг булинмалари ташкил топиши шартми?
- 8.Транспорт соҳасидаги бошқариш жараёнларини ташкил этиш таркиби ва узаро таъсири нималардан иборат.
- 9.Ўзбекистон автомобиль транспортида бошқаришни ташкил этиш муаммолари нимада?
- 10.Ўзбекистон автомобиль транспортини хусусийлаштириш кандай ҳолатда?

Таянч иборалари.

- 1.Полииктисод (аралаш иктисод)
- 2.Макроиктисодиёт
- 3.Микроиктисодиёт
- 4.Маркетинг.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Қаримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бусасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.

2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт корхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.
4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Ученное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иқтисодий билим асослари. Уқитувчилар учун кулланма (масъул муҳаррир: А. Сотволдиев) Т. Уқитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организационное управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иқтисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Ўзбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Ўзбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий мақолалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Ноиқтисодий уқув юртлирига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

6-Мавзу: Корхона фаолиятини режалаштириш.

РЕЖА:

- 1.Режалаштиришнинг моҳияти ва корхона фаолиятини баҳолаш усуллари, режалаштириш жараёни ҳамда ечим қабул қилиш.
- 2.Режа тузишнинг вариантлари.
- 3.Корхона тузилиши ва режалаштириш.
- 4.Таваккалликни баҳолаш.
- 5.Режалаштириш бошқаришнинг муҳим вазифалари.

1.Режалаштиришнинг мохияти ва корхона фаолиятини баҳолаш усуллари, режалаштириш жараёни ҳамда ечим қабул қилиш.

Режалаштириш жараёни деганда режали-иктисодий масалаларнинг туркимларини ва руйхатини, кетма-кетлигини, уларнинг ечиш воситалари ва усуллари тушуниш лозим. Режалаштириш бу корхона учун мақсадларни танлаш жараёнини билдиради, шу билан бирга ушбу мақсадларни амалга ошириш йулида қандай ечимлар қабул қилиш лозимлигини курсатади. Устувор (стратегик) режалаштириш барча бошқариш ечимлари учун асосини таъминлайди. Унинг фаолиятига ресурслар (сармоялар, ер, меҳнат, тадбиркорлик қобилияти) ни тақсимлаш, ташқи муҳитга мослашув, ички мувофиқлашув ва ташкилий бош вазифани танлаш қабилар қиради. Бош мақсад олий раҳбар томонидан шаклланади ва ишлаб чиқилади. Шахсий корхоналарда корхонага асос солган одам (мулкдор) узининг мақсадларини қушиб олиб бориши ва уни корхона режасида амалга ошириши мумкин. Бош вазифа ва мақсадларни аниқлангандан кейин раҳбарият ташқи муҳитни қуйидаги ўчта ўлчам билан баҳолайди:

1).Жорий режалаштиришнинг ҳар хил йуналишларда пайдо бўладиган ўзгаришларни баҳолаш:

2). Корхонанинг жорий бош йуналиши учун қайси омиллар ҳавф солишини аниқлаш.

3). Режани тўғрилаш йули билан корхонанинг мақсадларига эришиш учун қайси омиллар юқори имкониятга эгаллигини аниқлаш.

Омиллар сифатида қуйидагиларни таҳлил этиш лозим:

Иқтисодий, сиёсий, бозор, технологик, халқаро, рақобатчилик ва ижтимоий ҳуқ, ташқи ҳавф ва имкониятлар руйхати.

Режанинг ҳамма курсаткичлари бўйича боғланган умумий ечим олиш учун баъзи бир масалаларни ўзаро кичик ечимларини мослаш усуллари ишлаб чиқиш, ҳар бир масалани қуйилиши ва ечими учун жавобгар бўлимлар таркиби ва шахсларни аниқлаш ва ниҳоят умумий режа бўйича белгиланган

даврада ечим қабул қилиш катта аҳамиятга эга. Ечим қабул қилишда ҳисобга олишнинг мавжуд усуллари ва таваккал баҳолашларни таҳлил этишга асосланиб, олимлар(О. Ланге, П. Фишберна, Т. Бочкан, Р Кинни, Х Райфи, А. Первозванский, Л. Евланов, О. Лоричев ва бошқалар) иккита асосий йуналишларни ажратиб қурсатган эдилар. Бу усуллар фойдалилик назарияси ва «мувозанатли ифодалаш» усулидир. Фойдалилик назарияси маълумотлари ноаниқлиги даражаси тобелигидан келиб чиққан қупгина мумкин бўлган ечимларни қисқартириш усуллрини беради. Жуда қуп мумкин бўлган ечимларда ягона ечим қабул қилишни инсонга юклатилади.

Режалаштиришнинг услублари алоҳида қурсатқичлар ва режанинг бўлимларини ишлаб чиқиш учун зарур бўлган, уларни узаро мувофиқлаштириш ва боғлаш ҳамда режанинг бажарилишини таҳлил этиш учун зарур бўлган техникавий-иктисодий ва иктисодий-математик ҳисоблашларнинг муайян усулларини ифодалайди. Режалаштиришнинг талимоти (илмий методологияси) ишлаб чиқариш ёки хизмат қурсатиш режалари ишлаб чиқишнинг умумий талаблари ва усуллари йигиндисидир. У услублар ва режалаштиришни ташкил этиш амалга оширилади.

Режалаштиришнинг илмийлиги илмий керакли илмий башорат қилиш, жамият эҳтиёжини аниқроғ урганиш, узок муддатли олдиндан билишни ишлаб чиқиш, ҳисоблашдаги вариантлар утқазиларни қузатади. Илмий-техник таракқиётлар, математика, иктисодий кибернетиканинг барча йуналишлари замонавий ЭХТ лари, режанинг техник-иктисодий асосланган барча қурсатқичлари ва илмий асосланган меъёр ва меъёрлашларнинг илғор тизимларини қуллашларини ҳисобга олгандагина режалаштиришнинг илмийлигини оширишга эришилади.

Режалаштиришнинг муҳим вазифаларидан бири: истикболдаги ва жорий режаларни ишлаб қика олиш билимларни шакиллантириш ва режаларни ишлаб чиқишдаги илмийлик даражасини ошира олиш бўйича қорҳона жамоаси мулжалланган қора тадбирларни қуёбга қикариш.

2.Режа тузишнинг вариантлари.

Режа тузишда унинг хар хил вариантларини олиш мумкин. Бунинг учун иктисодий-математик усуллар ва ЭХМлардан фойдаланилади. Режани тузишга ажратилган вақтнинг чегараланганлиги ва режали хисоботларни тулик расмийлаштиришга холис имкониятлар йуклиги сабабли режанинг алохида булимларини кетма-кет ишлаб чиқиш эмас, балки параллел бажариш керак. Уларни ечиш давомида хар хил масалаларнинг асосий узаро боғланган курсаткичлари мослаштирилади. Режанинг барча булимларини тулик мослаштириш режалаштиришнинг баъзи кисимларини ёки хатто унинг бутун жараёнини бир неча бор такроран кайтариб ишлов бериш билан эришилади.

3.Корхона тузилиши ва режалаштириш.

Режалаштириш билан корхонанинг тузилиши орасида маълум боғликлик бор. Корхона тузилишини лойихалаш учун унинг мухим режаларига асосланиш лозим. Ташкилий тузилишни ишланмасининг кетма-кетлиги режалаштириш жараёни унсурларининг кетмакетлигига ухшаш. Шундай ташкилий тузилишни танлаш мумкинки, корхонанинг мухим режаларига мос келсин ва атроф мухит билан узаро таъсири самараликни таъминласин ва мулжалланган мақсадга эришилсин. Ташкилий тузилишнинг ишланма ҳаракатининг кетма-кетлиги қуйидагича:

- корхонани горизонтал бўйича кенг блоklarга бўлишни амалга ошириш;
- турли ловозимларнинг ваколатлари нисбатини аниклаш;
- лавозим мажбуриятларини аниклаш.

4.Таваккалликни баҳолаш.

Бозор шароитида корхоналарнинг фаолият курсатишлари хужалик ҳолатларининг барқарорлиги, рақобатнинг мавжудлиги, эҳтиёжнинг узгарувчанлиги ва тузилишининг узгариб туришлари, ишлаш шароитларининг

доимий узгаришлари, яъни корхоналарнинг таваккалли ишлашлари билан боғлиқ бўлади. Бозор иқтисодиётига утиш даврида корхоналар уз ишларини уддаламоқ учун янги тоифадаги режалаштиришга утишлари лозим. Бозор шароитида таваккалликнинг мавжудлиги миждозлар ва ташиш хажмларини йукотиш, эҳтиёжини нотугри баҳолаш, шартнома мажбуриятларини бажармаслик, эҳтиёт материалларни керагидан ортикча бунёд этиш кабилар узларига мос энг муносиб (оптимал) режа ечимларини берадиган вариантларни аниклаш лозимлигини белгилайди. Таваккалликни баҳолаш усулидан «мувозанатли ифодалаш»-хужалик мухитида амалда ҳисобга олинадиган таваккаллик омилларининг жуда аниқ расмий чизмасини режали ечимини тузишда имконият беради. Автомобиль транспорти ва ТХКда бундай таваккаллик омиллари сифатида транспорт хизматида булган эҳтиёжларнинг тасодифий узгариб туришлари (бекарорлиги), ракобатларнинг мавжудлиги, ташиш шарт-шароитларидаги узгаришлар, миждозлар билан булган муносабатлар ва бошқалар урин тутди. Автомобиль транспортида етарли юкори даражадаги таваккалликни изохлайдиган омил булиб унинг иш технологияси ҳисобланади. Худди шундай омборхона ишлари доимо таъминлай олмаганлиги учун автомобиль транспорт корхоналари узини эҳтиёт резервлари билан коплаш мумкин булган бекарор эҳтиёжини таъминлашга курби етмайди, бундан ташкари 20-30 % юк хажми якка хол талабномалардан иборат булиб, кайсики олдиндан куриш мумкин эмас. Бу хам таваккалнинг ошишига сабаб бўлади. Бундан ташкари, режани танлашда холис баҳолаш билан бирга рахбар яна расмийлаштиришга буйсинмайдиган, инсонга боғлиқ булган (бир томонлама, шахсий) омилларни хам ҳисобга олади. Бозордаги холатни, транспорт ва техник хизматларга булиш мумкин булган эҳтиёж даражасини рахбар ёки менежмент (ечим кабул килаётган шахс) узининг тажрибаси, сезгиси (фарқи, фаросати), утган давр вазиятларини тахлили буйича турлича баҳолайди. Бундай баҳолашлар, шахсий (субъектив) баҳолаш ҳисобланади ва режани танлашга таъсир курсатади. Автомобиль транспорти ва

аҳоли транспортларига ТХК корхоналари фаолиятида таваккаллик омилларини таҳлил килиш ва баҳолаш ҳамда режали ечим қабул килиш учун ҳозирги вақтда режали ечим қабул килиш технологиясининг услубий асослари ишлаб чиқилган. Ушбу ишланмага раҳбар ёки менежмент мулжаллаши мумкин бўлган ҳолис таваккаллик омиллари, раҳбарнинг шахсий афзаллиги ва маълум мақсадлари мажмуасининг мавжудлиги ҳисобга олинган. Таваккаллик улчаш ва баҳолаш масалалари баъзи бир бошланғич ифодаларга эътибор беришни талаб қилади. Масалан: таваккаллик вазияти нима? Таваккалликнинг узи нима? Бу саволларга қисқача бундай жавоб уринли бўлиши мумкин. Таваккаллик вазияти деганда у ёки бу ҳодиса ечимининг миқдор жиҳатдан бажарилиши эҳтимол даражасини аниқлаш имконияти тушунилади. Миқдор улчами, бу таваккаллик даражасини аниқлашда ҳисобга олинadиган эҳтимоллик кийматидир. Таваккаллик деганда қабул қилинган режали ечимларни бажармаслик эҳтимоли тушунилади, қачонки бу ечимларнинг ҳақиқий бажарилиши тасодифий катталиқ бўлиб мавжуд ҳужалиқ муҳити шароитида ноаниқлик омиллари таъсирига боғлиқ бўлса. Башорат қилиш ва таваккаллик ҳавфни олдини олиш учун бизнес-режа фойдаланилади. Бизнес-режа бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолиятини бошқариш воситаси (механизми) бўлиб хизмат қилади, шунинг учун сунги ёритиладиган изланиш материаллари бизнес-режа ва бозорнинг мувофиқлаштириш муаммоларини ечишга қаратилган. Бундан мақсад транспорт хизмати бозоридаги узғаришларни келтирадиган таваккаллиги ва автомобиль транспортида амалдаги ҳужалиқ механизми билан боғлиқ таваккаллик элементларини ҳисобга олувчи энг қулай ечимлар ишлаб топишдан иборат бўлади. Шундай унсурлардан, хусусан жарима санкцияларининг турли тизимлари: шартнома мажбурятларини бузиш, ҳом ашё захираларини меъёридан ошириб сақлаш, ишлаб чиқариш жамғармаларини хизмат муддатидан зиёд фойдаланишлар ҳисобланади. Ҳозирги кунда юк ташувчи автомобиль транспорти корхоналарида ҳавфли юкларни ташишда, йуллар қурилишида таваккалли баҳолаш услублари мавжуд.

Режа ечимлари қабул этишдаги таваккалликни ҳисобга олиш ва баҳолаш қуйидаги чора-тадбирлар эвазига эришилиши мумкин.

1). Корхоналарнинг хужалик фаолиятларидаги таваккалликнинг чора - тадбирлари тоифаларини ишлаб чиқиш билан;

2). Корхонанинг иқтисодий ва ижтимоий фаолиятини режалаштириш технологияси (маълум услублар билан режалаштиришни амалга ошириш жараёнларининг мажмуи)да таваккаллик билан чора-тадбирларни ҳисобга олиш йули билан;

3). Узғариб турган хужалик шароитида таваккалли суҳбат тарзида (диалог тизимида) олиб бориладиган андоза тайёрлаш таваккалликнинг хусусияти ва исталаётган даражасига қабул этилган ечимини шахсларга бериладиган режа андозасини ишлаб чиқиш билан;

4). Юқларни ташиш хажми, асосий маблағларни ёшига қараб аниқлаш қабиларда таваккаллик омиллари ҳисобига олувчи режалаштириш услубларини ишлаб чиқиш билан;

5). Режа ечимларини қабул этишда энг оптимал таваккаллик даражасини баҳолаш услубларини ишлаб чиқиш билан.

Корхона фаолиятининг таваккаллик омилларини ҳисобга олган режалаштириш технологияси (айниқса бозор муносабати шароитида) долзарб илмий муаммо ҳисобланади, унинг амалий аҳамияти транспорт барча мутахассисларнинг манфаатига дахилдордир.

5.Режалаштириш бошқаришнинг муҳим вазифалари.

Бошқаришнинг вазифалари орасида ржалаштириш ва назорат функциялари узаро ута қучли боғлиқдир. Режалаштириш ва назоратларнинг узаро боғлиқлигини қуйидагилар билан ифодалаш мумкин:

-расмий маълумотлар тизимига зарурат (маълумот — бошқариш тизимининг энг муҳим вазифаси зарур одамга уз вақтида қеракли маълумотни бериш);

- компьютер революцияси ва маълумот бошқариш тизими;
- маълумот-бошқариш тизимини лойihalаш;
- маълумот-бошқариш тизимининг самарадорлигини ошириш.

Бизнес-режа бошқаришнинг ишчи механизми ёки асбоби ҳисобланади, худди шунингдек фаолият курсатиб турган корхона учун тадбиркорлик доирасининг барчасида ишлатилади. Купгина тадбиркорлар бизнес-режани етарлича қадирлаётганлари йук. Улар яхши ишланган бизнес-режа янги бизнесга сармоя топишга, келажакка режани аниқлашга, ишни қандай усиб боришини баҳолаш имкониятини берувчи аналитик жадвал тузишга катта ёрдам беришини тасаввур қилишлари керак.

Назорат учун саволлар.

- 1).Режалаштириш жараёни деганда қандай талқин берилган?
- 2).Умумий режа бўйича ечим қабул қилиш усуллари қандай изоҳланади?
- 3).Режалаштириш таълимотининг моҳияти нимада?
- 4).Режалаштиришнинг илмийлиги нималардан иборат?
- 5).Режалаштиришнинг вариантлари деганда нимани тушунаси?
- 6).Корхона тузилиши бирламчими ёки режанинг тузилишими?
- 7).Таваккаллик билан таваккаллик вазиятининг фарқи нимада?
- 8).Таваккалликни баҳолаш усуллари нималар билан тавсифланади?
- 9).Бошқариш билан режалаштириш орасида қандай боғлиқлик бор?
- 10).Тадбиркорлар учун бизнес-режа керакми?

Таянч иборалари.

- 1.Режа, жараён
- 2.Таваккал
- 3.Бизнес-режа.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бусагасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт корхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.
4. Косимов Г. М. И др. Экономика Ўзбекистана на современном этапе. Ученное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.

5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иктисодий билим асослари. Укитувчилар учун кулланма (масъул мухаррир: А. Сотволдиев) Т. Укитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иктисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Узбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Узбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иктисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий маколалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иктисодиёт назарияси. Ноиктисодий укув юртларига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

7-Мавзу: Режалаштиришнинг тамойиллари ва рахбарлик қилишнинг самарали усуллари танлаш.

РЕЖА:

1. Режа тузишнинг тамойиллари.
2. Рахбарлик қилишнинг самарали усулини танлаш.
3. Кибернетика-транспорт ва техника хизмати курсатиш корхоналарида бошқариш жараёнларининг ахборот тавсифи.

1.Режа тузишнинг тамойиллари.

Юк ва йуловчи ташиш, ТХК режасини тузиш корхоналар учун энг юкори фойда олиш максади билан боглик. Бу эса корхона менежерлари, менежменти, иктисодчилари, маркетингларида бозор муносабатларининг асосий билимлари билан куролланишларини талаб килади. Транспорт хизмати курсатиш (юклаш, тушириш, ташиш, транспорт-экспедиция хизмати)да барча узгаришлар килишда хам менежерга транспорт хизматининг истеъмолчилар билан иш юритишига тугри келади. Бунда лозим булган рекламаларни курсатиш, яъни истеъмолчи бу янгилик ёки узгаришдан нима ютади? Шу каби чора-тадбирлар тизимини ишлаб чикиш хам хозирги вақт маркетингининг таркибий кисми булиб қолади. Корхона менежментининг биринчи вазифаси-бозор муносабатлари шароитида транспорт ёки техника хизматлари курсатиш, таъмирлашларни кандай хажмда бажаришлари лозимлигини аниқлашларидан иборат. Бошқача килиб айтганда, корхона ихтиёридаги маблағлар (автомобиль транспорти, кутаргич ускуналар, ер, бино, муомила пули), ускуна жихозлари, технологияси, материаллари, узининг жойлашуви ва купгина бошка хужалик фаолиятини тавсифлайдиган омиллари асосида зарур булган ташиш турлари (махаллий, шахар атрофида, шахарлараро, халқаро, юк ёки йуловчи ташиш, ихтисослаштирилган ва шу кабилар), техника хизмати курсатиш, жорий таъмирлаш ва шунга ухшашлардан истикболлиси танлаб олинади. Шундан кейингина корхонанинг транспорт молия режаси ва унинг булимларини ишлаб чиқишга киришиш мумкин. Корхона фаолиятида маркетингнинг ахамияти ута юкори, чунки бажариладиган жараёнларга куйиладиган талабларни профессионал даражада маркетинг мутахассисигина билиши мумкин. Шундай кишигина корхонанинг ишлаб чиқариш дастури ва бошка фаолиятларини режалаштириш тизимига ижобий таъсир курсатади. Бозор муносабати шароитида барча режалаштириш тизимининг асоси-тижорат ишларининг башорат килишларини тузишдир. Бу ерда устувор (стратегик) режалаштириш курсаткичи муайян турдаги махсулот (иш, хизмат курсатиш)ни харид килиш ёки бажариш хажми. Шунинг учун корхона раҳбарининг муҳим вазифаси-бозор

муносабатида канча микдорда транспорт ёки техника хизматлари бажара олиши мумкинлигини аниклашдан иборат. Маркетингнинг асосий вазифаларидан бири истеъмолчиларнинг таркиби, эҳтиёжи, мулжали, хатто ижтимоий ходисалар ёки сиёсий жараёнлардаги узгаришларга эътибор беришдир. Буларнинг барчаси у ёки бу даражада талабларга таъсир курсатиши мумкин, баъзан мутлако кутилмаганда хал килувчи омил булиши мумкин. Иккинчи томондан, башорат муддат (давр)и канча киска булса башоратнинг натижаси шунча аниқ булади.

2.Рахбарлик килишнинг самарали усулини танлаш.

Харакат ва ходисаларни режалаштириш боскичларида транспорт ёки техника хизматлари курсатиш корхоналирига миришкорлик билан хужаликка рахбарлик килиш усуллари танлаш катта ахамият касб этади. Замонавий корхонанинг менежменти (рахбари) режалаштиришнинг маълум боскичида ишлаб чиқаришнинг керакли самарадорлигига эришиш учун бошқарув аппаратлари ёрдамида бошқаришни мураккаб жараёнларини амалга оширади. Бошқариш жараёнида менежмент улкан меҳнат, моддий-хон ашёвий ва молиявий маблағларга бош булади. Бунда у кийинчиликлардан бири-иктисодий ходисаларнинг куп омиллигидир. Мисол учун, проф. В. М. Мандрицанинг такидлашича, ишлаб чиқаришнинг рентабеллигига бир вақтнинг узида 362 та омил таъсир килади, ташиш таннархига эса-186 та. Шу омиллар орасидан 5-7та асосийсини ажратиб олиш учун, менежмент иктисодий-статистик, иктисодий-математик усуллар, ҳисоблаш техникаси ва ЭХМ сохаларида маълум билимга эга булиши керак. Хар кандай ечимни ишлаб чиқиш ва уни куллаш учун корхона ва унинг булинма рахбарлари, баъзи масалаларни, саволларни ечиш учун ҳамда буларни хужалик-ишлаб чиқариш фаолиятига куллаш учун, уз-вактида ва аниқ улар фаолиятидаги натижаларнинг мажмуини таҳлил килиш маҳоратига эга булишлари лозим. Бунинг учун менежмент бутун корхона режасига (давлат буюртмасига) асосланиб, хар бир

булинмаларга режали топшириклар бериш учун режанинг назорат ва услубий илмий ишланмаси ва далилланиши билан ишлай билмоги керак (19-чизма).

19-чизма Жавоб кайтишли бошқариш.

Хар кандай иктисодий ёки хужалик масалалари бир неча усуллар билан ечилиши мумкин, лекин менежмент уз ходимларининг шу масалаларини ечиш йуллари тугрисидаги фикирларини билиш ва умумий манфаатга асосланиб ечим қабул қилиши керак. Бунда у исталган самарадорликка эришиши учун бир бутунни булакларга булиши ёки булакларни бир бутунга йириклаштириши керак ҳамда узининг истикболини кура билиши ва масаланинг ечилиши натижасини у узининг ходимларига етказиши лозим. Бекорга айтишмайди, биринчи рахбар нимага эришса, хаммаси яхшиликка, хамма булим ва булинмаларнинг рахбарлари (менежерлар) теппа тенг булиб олишади, ёмон

окибат учун эса факат менежмент якка узи айбдор булади. Маълумки корхона ишини тахлил килишда курсаткичларни солиштириш, занжирли урин алмаштириш усуллари, индекс усули ва бошқалар кенг кулланилади. Бу усуллар тахлил килинаётган курсаткичга омилларнинг таъсир килишини аниклаш имконини бермайди, чунки улар стохостик эхтимоллигига эга. Мисол учун автомобилларни йирик автокорхоналарга йигиш автомобиллардан фойдаланиш самарадорлигини оширади. Аммо юкорида келтирилган усуллар билан микдорий таъсирини аниклаш мумкин эмас, чунки таъсир этиш узининг хусусияти буйича эхтимоллик омилига киради. (транспорт хизматиға баҳо белгилаш-тариф). Хужаликни бошқаришда самарали усуллардан бири булиб-куп омилли корреляцион-регрессион усулни куллаш тавсия этилади. Чунки у энг муҳим ходисалар (Y_i) функциясига таъсир килувчи, куп сонли муҳим омиллар (X_i) орасидан, берилган вақт оралигида куриляётган функцияни ошиши ёки камайишига сабаб булаётган;

-фойда, рентабеллик, даромадлар, ташиш таннархи ва бошқалар асосий омилларни ажратиб олишга ёрдам беради. Бу курсаткичларнинг ҳар бири ёрдамида иктисодий функция (Y_i) техник иктисодий, фойдаланишли, сифатли, ижтимоий, ташкилий омиллар (X_i) орқали аникланиши мумкин. Ҳар бир тахлилнинг тури ва босқичи узининг мустикал усулларини ишлаб чиқиши мумкин. Ташиш ҳажми, даромад, юк айланмаси ва шунга ухшашларни аниқловчи уз формулалари бор. Курсаткичлар кийматини аниқлаб, корхона даромадиға таъсир килаётган асосий омилларни аниклаш мумкин. Хисоблар ЭХМ да дастуриға биноан ечилади. Коэффициентларнинг жуфт корреляциясининг тахлили хисоблашнинг мантикий босқичи булиб хисобланади. Шулар буйича омиллар, жуфт корреляцияларнинг коэффициентларининг киймати аниқланади. ($r_{ijk0,75-0,99}$). Бу изланаётган ходиса мультиколлениарностнинг таъсирини йукотиш учун зарурдир. Математик конунлар $0,75-0,99$ дан юкори булган икки омилдан бирини чиқаришни талаб

килади. Тахлил килишдан ташкари, ушбу куп омилли андозани шу андозага кирган бош омилларни башорат килиш учун ишлатиш мумкин.

3.Кибернетика-транспорт ва техника хизмати курсатиш корхоналарида бошқариш жараёнларининг ахборот тавсифи.

«Кибернетика»-кадимги юнонча суз булиб, «бошқариш махорати» деган маънони беради, мазкур атамани кадимги юнон философи Платон, сунг эса француз физиги ва математиги Ампер ишлатганлар. 1948 йилгача собик СССРда академик А. И. Берг кибернетикага асос солган эди. «Иктисодий кибернетика» атамаси илмий бошқарув номи сифатида 60-йиллардан бошлаб В. С. Немчинов, Л. В. Канторович, В. В. Новожилов, О. Ланг ва бошқаларнинг асарларида кулланилган. Бошқариш муаммоларини ечишда уйинлар назаряси, навбатлар назаряси, захираларни бошқариш андозалари кенг ишлатилмокда, шулар катори чизикли дастурлаштириш, имитация андозалаштириш, иктисодий тахлиллашлар ҳам ута куп холатларда кулланилмокда. Иктисодий кибернетика-математик андозалаштириш ва тизимли тахлил килиш усулларини кулланувчи илмий соҳадир. У иктисодий тизимларни оптималлаштириш ва такомиллаштириш, иктисодиётни бошқариш ишларида кулланилади.

Иктисодий кибернетикада уч асосий йуналиш бор:

- 1). Иктисодий тизимлар ва андозалар назарияси;
- 2). Иктисодий ахборот назарияси;
- 3). Иктисодиётда бошқарувчи тизимлар назарияси.

Корхонада ишни автоматик тарзда назорат килиб турадиган ва ҳисобга оладиган турли мосламалар ва асбоблар; «машина вақтини» ва бекор туриб қолиш вақтини сабаблари бўйича алоҳида қайд қиладиган мосламалар: маъмурий-ишлаб чиқариш алоқаси ва сигнализация воситалари; ҳужжатларни сақлаш, излаш ва узатиш воситалари; булим ва булинмалар, цех ва қисмлар ичида қулёзма шакллари дистанцион тарзда етказиб бериш учун телеавтографлар; ҳисоб-перфорацион ва электрон ҳисоблаш машина

(ЭХМ)лари ишлатилмоқда. Ахборот билан ишлашнинг тавсифига караб бошқаришнинг техника воситаларини бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: ахборот олиш воситалари; ахборотни кайд қилиш ва сақлаш воситалари; ахборотдан нусха қучириш ва уни қупайтириш воситалари; ахборот бериш воситалари; ахборотни ҳисоблаш йули билан ишлаш воситалари. Ахборотларни ишлаб чиқишнинг иктисодий-математик усулларида ва замонавий воситаларида (ЭХМ, жамғариш, руйхатга олиш, тасвирлаш мосламалари ва хоказо) фойдаланиш негизида корхона фаолиятини бошқариш функцияларини бажаришни таъминлайди, яъни автоматлаштирилган бошқариш системаси (АБС) пайдо бўлади. АБСни жорий қилиш туфайли катта ҳажмдаги ахборотларга тезкор ишлов берилади: ахборотлар оқимини тартибга солиш ва ахборотлардан унумли фойдаланиш даражасини ошириш, бошқариш ходимларни сермехнат ҳисоблаш операцияларидан ижлдий меҳнат учун бушатиш; ишлаб чиқариш-ҳужалик фаолиятига раҳбарлик бўйича қарорларни оптималлаштириш ва бошқариш меҳнатнинг умумий маданиятини ошириш таъминланади. Барча поғоналардаги раҳбарлар ва ижрочиларнинг мустақиллиги ва маъсулиятлилиги усган шароитда менежмент керак. Корхонани менежментнинг автоматлаштирилган системасини вужудга келтиришда дастлабки қадам унинг иктисодий-ташқилий андозасини ишлаб чиқиш ҳисобланади. Иктисодий-ташқилий андоза деганда бўлажак бошқариш системасининг қоидаларида, талабаларда бажариладиган иш тартибида, мезонлар тупламида ва хоказоларда ташқилий тузилиши тушунилади. Корхонани автоматлаштирилган бошқариш системасининг иктисодий-ташқилий андозасини ишлаб чиқиш ишлаб чиқаришни бошқариш ва ташқил этишнинг мавжуд тизимини тартибга солиш ва такомиллаштириш мақсадида уни текшириш ва таҳлил қилишдан бошланади. Биринчи навбатда корхонанинг мавжуд ишлаб чиқариш тузилиши, Яъни ишлаб чиқариш ва хизмат қурсатиш бўлинмалари ҳамда хизматларнинг таркиби ва узаро алоқаси чуқур таҳлил қилиниши лозим. Ташқилий тузилмани таҳлил этишда тузилишли

булинмаларда айрим менежарлар бажарадиган бошқариш функцияларини пухта урганиш лозим. Таҳлилдан мақсад-ишнинг ҳажми ва мазмуни корхонанинг эҳтиёжларига ва эҳтиёжларни бажариш билан банд бўлган ходимларнинг миқдorigа қанчалик мос келишини аниқлашдир. Шу асосда айрим бошқариш ходимлари вазифаларини қушиш ҳисобига майда бошқарув булинмаларини йириклаштириш ва ортиқча тузилмали бошқарув булинмаларини тугатиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилади. Корхонани автоматлаштирилган бошқариш системасини ахборот билан таъминлашга: меъёрлаш-маълумотнома базаси: кодлаштириш ва цифр тизими; ахборот ташувчи тизим; ҳужжат айланма тизими қиради. Ахборот оқимларини урганишнинг турли усуллари: тармок андозаси асосида, қопли андозалаштириш, графа аналитик ва бошқа усуллар билан урганиш мавжуд. Буларнинг энг соддаси ҳар бир бўлимда тузиладиган тузилиш-ахборот схемаси асосида булинмалар уртасидаги ҳужжат айланмаси ва узаро алоқани урганишдир. Корхонадаги ҳужжат оқимлари умумий ахборот андозасида бирон-бир кичик тизим урнини аниқлаш, бошқариш жараёнини математик таъминлаш ва унинг техника мажмуи учун талаблар билдириш имкониятини яратади. Математик таъминлаш деганда ушбу корхонада автоматлаштирилган бошқариш системаси ҳал қиладиган барча мажмуи вазифалар бўйича ахборотларни машинада ишлашнинг алгоритмлари ва дастурлари тизими тушунилади. Ҳозирги ЭХМ қўл дастурли режимда ишлаши мумкин. Бунда бир қанча масала бир вақтни ўзида ҳисоблаш машинасида бўлади ва иккинчи бир масалани бажаришга ўтиш учун масалалардан биринчи ечишни тўхтатиш ҳамда кейинчалик тўхтатилган дастурга қайтиш мумкин. АБСни техника жиҳатдан таъминлаш қўрилмалар ва машиналарнинг ўқ асосий гуруҳини ўқ ичига оладиган техника воситалари мажмуидан иборат: ахборотни ишлаш тизимига маълумотларни киритадиган воситалар; ахборотни тўппа-тўғри ЭХМ га берадиган алоқа қўрилмалари ва каналлари; ахборот киритиш ва бериш масламалари билан жиҳозланган ЭХМ. Иқтисодий ахборот-бў моддий

неъматлар ишлаб чиқариш, алмаштириш, таксимлаш, жамғариш ва истеъмол қилишнинг ижтимоий жараёнлари ҳақидаги ахборотлар. У иқтисодий маълумотлардан олинади. Мамлакатимиздаги ахборот тизими бошқарув ахборотини ҳам, хабар берувчи тезкор ишлаб чиқаришни ҳисобга олиш, бухгалтерия ҳисоби, банк ахбороти, статистикани ҳам уз ичига олади. Бу барча соҳаларда маълумотларни қайта ишлашнинг автоматлаштирилган тизими ва автоматлаштирилган бошқариш системаси ривожланганлигини кўрсатади. Ҳар бир бошқарув органининг, ҳар бир бошқарув тизимининг, шу жумладан, автоматлаштирилган бошқариш системасининг вазифаси бу курсаткичлардан мамлакатнинг олий босқичида бошқаришнинг барча даражаларида ечим ёки қарор қабул қилиш учун энг кўп фойдали ахборот олишдан иборатдир. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, корхона фаолиятини бошқариш жараёнида иқтисодий кибернетика усулларида фойдаланиш шарт.

Назорат учун саволлар.

1. Бошқариш билан режалаштириш орасида қандай боғлиқлик бор?
2. Режалаштиришда истеъмолчининг вазифалари.
3. Режа тузишда автокорхона менежменти ишни нимадан бошлайди?
4. Автокорхона фаолиятида маркетингни ахамияти.
5. Маркетингнинг асосий вазифалари.
6. Нима сабабдан режа тузиш тамойилларига алоҳида эътибор берилади ва улар нималардан иборат?
7. Бошқариш жараёнида иқтисодий ҳодисаларнинг кўп омиллилиги менежментга қандай алоқаси бор?
8. Булинмаларнинг режаси корхона режасига асосланиб тузиладими ёки аксинчами?
9. Жавоб қайтишли бошқариш деганда нимани тушиниш керак?

Таянч иборалари.

1. Автокорхона маркетинги.
2. Иқтисодий ҳодиса.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Қаримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бусағасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.

2. Каримов И. А. Узбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт корхоналарида менежмент Т.Узбекистон, 2001 йил 448 бет.
4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Ученное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иқтисодий билим асослари. Уқитувчилар учун кулланма (масъул муҳаррир: А. Сотволдиев) Т. Уқитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иқтисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Узбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Узбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий маколалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Ноиқтисодий укув юртлирига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

8-Мавзу: Келажакдаги эҳтиёжларни тасаввур қила билиш.

РЕЖА:

1. Илмий асосланган режанинг ишланмаси.
2. Мутлақо янги хизмат курсатишни башорат қилиш.

1. Илмий асосланган режанинг ишланмаси.

Корхонанинг илмий асосланган режасининг, меъёр ва меъёрномаларининг истикболга ишланмалари менежментдан бутун бир корхона ва унинг бўлинмалари ишларининг асосий курсаткичларини башорат

килиш назарияларини ва амалиётининг билимларини талаб килади. Бозор муносабатлари шароитида шундай режалаштириш илмий булиши мумкинми, агар у пухта ишлаб чикилган иктисодий, техникавий, ижтимоий, демографик ва бошка олдиндан айтишга асосланган булса. Башорат килиш жорий ва урта муддатли режаларни илмий асослаш учун, каралаётган даврда топширилган режанинг бажарилишини таъминлайдиган техник иктисодий, техник-фойдаланишли, ижтимоий курсаткичларни белгилашда менежментнинг зарур боскичи ва куроли булиб хизмат килади. Илмий башоратсиз нафакат узок муддатга, хатто бир ойга хам асосланган режа ишлаб чикиш мумкин эмас. Башорат килишни режалаштириш учун таёрлов боскичи деб хисоблаш керак, яъни башорат режага кирмайди, унинг таркибий кисми хам эмас, балки илмий асосланган режа ишланмасининг воситаси булиб хизмат килади. Режалаштиришда энг мухим-режали ечим кабул килишларни асослаб бериш, яъни режалаштиришнинг усуллари ва андозалари-бу ечим кабул килишларнинг усуллари ва андозалари. Башорат килиш доимий стахаостик эхтимоллик булгани учун келажак билан боғланган. Шунинг учун иктисодий башорат эхтимоллик хусусиятига эга. Башорат килишнинг максади иктисодиётнинг асосий ва умуман келгусидаги тараккиёт йуналишини айтиб бериш учун хамда хозирги холатини келажак давр нуктаи назаридан бахолашдан иборатдир; режалаштиришнинг вазифаси-качонлардир белгиланган маълум мақсадларга эришиш буйича энг мухим омилларнинг ишланмасидан иборатдир. Иктисодий башорат-бу маълум тахмин (мулжал, гипотеза), келажакда иктисодий жараёнларнинг боришига маълум эхтимоллик бахоси. Башорат килишдан режалаштиришга утиш, уз навбатида иктисодий мақсадларни аниклашда башорат натижаларини бахолашни, курсаткичларни оптимал усиш тезлигини танлаб олиш ва зарур маблағлар топишни мулжаллайди. Башорат килиш асосида истикболга режалаштириш боскичма-боскич амалга оширилади. Аввало башорат килиш натижаларидан келиб чикиб, булажак даврнинг сунгги йилига бизнес-режа ишлаб чикилади. Сунгра урта йиллик усиш суръатлари

хисоблаб чикилади ва колган йиллар учун бизнес-режалар тузилади. Башорат килиш ва келажакка режалаштириш узаро чамбарчас боғланган ва умумий хусусиятига эга, умумий қонуниятлар шаклида фақат уртача намоён бўлувчи иқтисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олади, бизнес-режа эса-қуйилган масалаларга эришиш учун зарур бўлган омилларни белгилайди. Агар башорат килиш оқибатида салбий мойиллик (йуналиш, интилиш) аниқланса, у ҳолда бизнес-режада уларни бетарафлаштириш учун чоралар белгиланади. Башорат килишнинг асосий вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- иқтисодий таракқиётнинг шақилланиб бўлган қонуниятлари ва мойиллик (йуналиш)ларини аниқлаш ва таҳлил килиш;

- иқтисодий таракқиёт йуналишларининг булажакдаги таъсирларини баҳолаш ва уларнинг ижобий ва салбий оқибатларини ҳисобга олиш;

- узининг ечимини талаб қилаётган иқтисодий вазиятларни, янги муаммоларни олдиндан кура билиш;

- истикболда таракқиётнинг мумкин бўлган муқобилларини аниқлаш;

- иқтисодиётнинг ривожланишига фаол таъсир этувчи энг қулай режали ечим қабул килиш ишланмасида ҳар томонлама асосланган йуналишларни танлаш учун маълумотлар туплаш.

Ушбу вазифалар турли усуллар ва андозалар билан ЭХМда ечилади. Ҳозирги вақтда башорат килишнинг 230 дан зиёд усуллари, йуллари, андозалари маълум. Улардан кенг тарқалганлари:

- утган айланмага асосланиб башорат килиш;

- башорат килишнинг экстрополяция усули;

- экспоненциал текислаш усули (миллий даромад, меҳнат унумдорлиги ва бошқаларни белгилашда қулласа бўлади);

- Харид килиш ҳажмига узғаришлар киритадиган омиллар, даврлар қонуниятларнинг таҳлили;

- меъёрий усул (башорат қилинаётган жараённинг айрим улчамлари қандайдир меъёр қуринишида берилади);

-корреляция тахлили, яъни корхона ресурсларини харид килишга таъсир киладиган статистик омилларни аниклаш;

-андозалаш (мантикий, ахборотли, математик ва бошқалар);

-пировард фойдаланиш тахлили;

-эксперт бахолаш усули («дельфий», аклий хужум усули морфология ва бошқалар);

-синаладиган маркетинг.

Экстрополятия башорат килишнинг илмий усули булиб, уни кулланиш холис мавжуд булган катта тизимнинг инерциясини ҳисобга олишга асосланган, буни барча қурилиш тажрибаларида исботланган. Иктисодиёт тизими учун бу қонун қисқа муддат ичида мумкин булмаган чеклагич воситалар билан тизимни тубдан ҳулкини ўзгартириш мумкин. Масалан, Тошкент йуловчилар ташийдиган автокорхоналарнинг даромадини 2-3 марта ошириш мумкин эмас (тарифни ошириш бундан истисно), чунки шаҳар аҳолиси ва унинг транспортдан фойдаланувчи қисми бир йилда 2-3 марта қупайиб қолмайди.

Қорхонада меҳнат унумдорлигини башорат қилишда экспоненциал текисловчи (силлиқловчи) усул қулланилиши мумкин, бунда ижтимоий омиллар муҳим урин тутди (малақасини ошириш, ходимлар қунимсизлиги, касбни қушиб олиб бориш, ўз меҳнатида қониқиш, ижодий фаоллик, меҳнат фаоллигининг даражаси, жамоада муҳитнинг даражаси, жамият ишларидаги фаоллигининг даражаси, жамият манфаатларига қарши ҳаракатларининг даражаси, ишга бориш ва ишдан қайтишда транспорт хизмати билан таъминланиши, турар жой билан таъминланишининг даражаси, маънавий рағбатлантирилиши, бошқариш демократлашганлик даражаси ходимларни меҳнат ва дам олиш шароитларини яхшилаш, техника ҳавфсизлигининг даражаси ва меҳнатни муҳофаза қилиш даражаси, ёш ишчиларнинг шароитга мослашишини тезлаштириш, ходимларнинг касб даражаларини устиришга булган шароит, ходимларнинг маданий ва ижтимоий даражаси, маданий-

маиший хизмат килиш даражаси, корхонанинг узида хизматчиларга тиббий хизмат курсатиш даражаси, болалар ва соғломлаштириш оромгохи билан таъминланиш даражаси, жамоа аъзоларининг ёши буйича таркиби ва шунга ухшашлар).

Перт усулига асосланадиган эхтимолликни стандарт таксимлаш усули, яъни режалаштириш ва бошқариш усуллари ва турли андозалардан фойдаланиб баҳолаш ва қайта қуриб чиқиш усули. Башорат килиш усулининг моҳияти қуйидагидек. Тажриба йули билан харид қилишнинг уч қуринишдаги башорати аникланади:

О-оптимистик белгилаш, М-эхтимоли юкори булган белгилаш ва

Р-харид қилишнинг белгиланишини пессимистик баҳолаш. Харид қилишнинг белгиланишини қутилаётган қиймати (ЕР) қуйидаги стандарт формула билан ҳисобланади:

$$EP=(O+4M+P):6=(350+4\ 340+300):6=335 \text{ минг т.км}$$

Стандарт буйича оғиши (СО) аникланади:

$$CO=(J-P):6=(350-300):6=8,33 \text{ минг т.км.}$$

Бу дегани статистикани умумий назариясига мувофиқ узгарувчининг энг юкори эхтимоллик қиймати-сотишни белгилаш (95% эхтимоллик билан) 335 минг т.км 2 $8,33=16,66$ минг т.км ораликда жойлашган булади, яъни 318,34 ва 351,66 минг т.км оралигида ($335-16,66=318,34$ ва $335+16,66=351,66$).

У ёки бу усулнинг самарали қулланилиши муайян шарт шароитга ва корхонанинг ҳужалик фаолиятидаги хусусиятига боғлиқ ҳамда факат маркетинг буйича чора-тадбирлар тизимида аникланган бўлиши мумкин.

Эксперт баҳолаш (дельфи) усули тармоқда кенг тарқалган бўлиб, у ходисалар ёки жараёнлар айрим томонларнинг миқдор ва сифат хусусиятининг алоҳида қуриниши бўлиб, у экспертлар (олимлар ва мутахассис-амалиётчилар) томонидан айтилган фикрлар асосида аникланади. Эксперт баҳолаш режали ечимлар қабул қилишда муҳим роль уйнайди. У индивидуал (шахсий) ва жамоа баҳолардан фаркланади. Шахсий баҳолардан шаклланган жамоа эксперт

баҳолаш одатда жуда аник ва пухта булади. Чунки унда субъектив хатолар, асосланмаган фикрлар булиши эҳтимолини камайтиради. Шахсий бахони аввалдан саволлар берилган суров варакаси (анкета) тулдирилган холда экспертдан (бевосита ёки сиртдан) олинади. Экспертнинг фикрича, турли иккинчи даражали омиллар таъсир курсатиши мумкин. Шунинг учун шахсий баҳо, кайта ишлаш экспертлар гуруҳини шакиллантириш, савол ва жавоблар ЭХМда махсус усуллар билан аникланади.

Энди иктисодий ходисаларни башорат килиш ишланмалирининг боскичлари хакида бир неча фикрлар:

- урганилаётган жараённинг тахлили ва унга купрок таъсир килувчи муҳим омилларни аниклаш;

- урганилаётган жараён билан танлаб олинган омиллар уртасидаги сабабли-окибатли боғланишларни аниклаш;

- урганилаётган жараённинг статистик андозасини тузиш;

- жараённинг узгаришини тахлил килиш ва у (узгариш)нинг асосий интилишини топиш;

- жараёнга таъсир этадиган муҳим омиллар узгаришининг тахлили, уларнинг узгаришининг мойилликлари ва таъсир даврларини аниклаш;

- жараёни башорат килиш билан унинг омилларини аникловчи тизим уртасидаги боғланишларнинг узгариш таркибини аниклаш, башорат килинаётган даврдаги боғланиш таркибини аниклаш;

- башорат килинаётган жараённинг узгарувчанлик андозасини тузиш (куриш);

- куп омиллик башорат килишнинг ишланмаси;

- башорат килишдаги хатоларни ҳисоблаш ва ишончлик ораликларини куриш.

Башорат килиш энг аввало илмий асосланган, уз вақтида буладиган ва ишончли, келажакка режаларнинг ишланмаси учун етарли ҳажмда ахборот саклаши керак.

2. Мутлако янги хизмат курсатишни башорат килиш.

Истеъмолчининг расмий талаблари ва афзалликларини кура билиш ва кондиришдан ташкари, улар билан муайян тан олинган ва хис килинган яна бир соха бор бу эса маркетингда истеъмолчиларнинг талаблари (эҳтиёжлари, заруратлари)ни тахлил ва башорат килишдир. Бугун купгина истеъмолчилар хали билмайдиган, одамларнинг эҳтиёжлари пайдо булиши мумкин. Келажакда (истикболда) эса истеъмолчиларда пайдо булиши мумкин булган талабларни ишлаб чикаришнинг умумий таракиётини боришига, фан ва техника таракиётининг таъсирига, ижтимоий силжишларнинг сезиларли натижалирига ва бошқаларга караб бошорат килинади. Бунда гап янги бозор тижоратини шакиллантириш учун истеъмолчиларнинг хулклари (холатлари)ни урганиш хакида, мутлако янги турдаги хизмат курсатишлар ва буюм (махсулот)ларга булган таклифлардан истеъмолчиларнинг таъсирланишларини тахлил килиш хакида бораяпти. Илмий-тадкикот ва тажриба-конструкторлик ишларининг натижалари янгилик булиб амалиётга киргунча, хизмат курсатиш турлари ва махсулот (буюм)лари тижоратга мувоффакиятли уринларини топгунича узига хос боскични босиб утади. Вахоланки, АКШ, Япония, Жанубий Кореядаги илгор компаниялар коинотни узлаштириш учун ишлаб чикарилган ускуналардан тижорат максадларида муваффакиятли кулламокдалар. Шунинг учун хозирги кунда маркетингнинг вазифаси нафакат истеъмолчиларнинг мавжуд муайян тушиниб етмаган талаблари ва унинг тизимидаги узгаришларини башорат килишдан иборат булмай, балки махсулотларнинг ишланмалари ва ишлаб чикаришда шу узгаришларни хисобга олиш хамда одамларни хали тушиниб етмаган булажакдаги эҳтиёжлари ва уларни илмий-тадкикот ва тажриба-конструкторлик ишларда утказишга тегишли равишда хисобга олишдан хам иборатдир. Бу, хар кандай янги буюмлар, янги технологиялар ёки энг илгор фан ютукларини тижоратда муваффакиятли махсулотга айлантиришдаги имкониятлар бозорининг истикболдаги

тараккиётини баҳолашда калитли унсур булиб хизмат килади. Замонавий маркетинг илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини утказишга, янгиликларнинг ишланмаси ва кулланилишига бошқача йўлни талаб килади. Бунда изланишларнинг йўналишларини олим ёки муҳандисларнинг фикри билан олдиндан аниқланмай, балки истеъмолчиликнинг афзаллик тизимларини алмаштириш ва уни тараккий эттириш, янги талаблар ва одамларнинг эҳтиёжларини кура билишни талаб килади. Ракобатчилик шароитида савдо айланмаси, сотилган маҳсулотнинг хажмининг усиши, бажарилган транспорт ишлари-энг муҳим курсаткич, хужалик фаолиятида бош самарадорлик мезони.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Илмий асосланган режанинг ишланмасида башорат қилишга қандай урин берилади?
2. Режалаштириш жараёнидан кейин башорат қилишга утиладими ёки узгачами?
3. Башорат қилишнинг вазифаларига нималар қиради?
4. Башорат қилишнинг қандай усулларини биласиз?
5. Иқтисодий ходисаларни башорат қилиш ишланмаларининг босқичлари нималарни талаб килади?
6. Мутлақо янги хизмат курсатишни башорат қилиш нимага керак?
7. Фан ва техника ютуқлари ижтимоий-иқтисодий шароитдан нега олдинда бўлади?
8. Замонавий маркетингни тушунтиринг?
9. Башоратга илмий ёндашиш керакми?

Таянч иборалари.

1. Экстрополяция (башорат усули).
2. Перт (эҳтимолликни стандарт тақсимлаш усули).
3. Эксперт баҳолаш усули (дельфий).

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бусагасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт корхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.

4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Учебное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иктисодий билим асослари. Укитувчилар учун кулланма (масъул мухаррир: А. Сотволдиев) Т. Укитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Оргонизация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иктисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Узбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Узбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иктисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий маколалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иктисодиёт назарияси. Ноиктисодий укув юртларига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

9-Мавзу: Техник тизимларни бошқаришда инсонпарварлик омилининг тутган урни. Мехнат жамоларини бошқарув. Корхона жамоасининг ижтимоийи ривожланишини режалаштириш.

РЕЖА:

1. Ижтимоий ривожланишда шахс ва гурухларнинг маънавий камол топишларидаги чора-тадбирларини ривожлантириш. Маънавий ривожлантиришнинг асослари.
2. Маънавий ривожланишда онгнинг роли.
3. Ижтимоий муаммоларни ишлаб чиқариш усуллари.
4. Ижтимоий гурухларнинг тараккиётини режалаштириш.

1.Ижтимоий ривожланишда шахс ва гурухларнинг маънавий камол топишларидаги чора-тадбирларини ривожлантириш. Маънавий ривожлантиришнинг асослари.

Бозор муносабатининг асосий хусусиятлари меҳнат жамоаларининг турмуш даражаларида аниқ курина бошлайди. Меҳнат жамоаси-иктисодиётнинг муҳим булаги. Бу булакда ижтимоий мулкчилик муносабати ифодаланади. Бир вақтда биз бу ерда ижтимоий касб ижтимоий-рухий, ташкилий-бошқариш, ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий муносабатларни курамиз. Жамоа ва жамоа орқали ишловчи узининг ҳар томонлама шахсий ривожланишга эга булади. Бозор муносабати шароитида иктисодий, техник-жадал узгаришлар билан бирга меҳнат жамоалари ижтимоий ташкилотлари қайта бунёд этилади. Меҳнат мазмунининг усиши ва ходимоарнинг эҳтиёжининг мураккаблашиши замонавий жамоани юқори ҳаракатчан ижтимоий тизимга айлантиради. Булар уз навбатида унинг тараккиётининг бошқарилишига янги талаблар қуяди, худди шунингдек режалаштиришга ҳам. Бунда режалаштириш мажмуи булиши керак, яъни меҳнат жамоасининг техник-иктисодий базиси билан бирга яна унинг алоҳида ижтимоий параметрлари ҳамдир. Бу ҳолис эҳтиёж ва ҳаётда меҳнат жамоаларининг ижтимоий (ижтимоий мулкчилик муносабатлари; ижтимоий касб; ижтимоий-рухий; ташкилий-бошқариш; ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий муносабатлар) тараккиёт режалари тузилишини талаб қилади. Иктисодий ва ижтимоий режалаштириш бирлиги жамият тараккиётини таъминлайди. Корхонанинг ривожланишини ижтимоий режалаштириш заминида жамият ва унинг синфлари ҳиёти, иктисодий ва сиёсий тузум ва бошқа ижтимоий ходисалар ётади. Ижтимоий борлик кишиларнинг иктисодий моддий ҳаёти-моддий неъматлар ишлаб чиқаришдан ва ишлаб чиқариш жараёнида узаро боғлайдиган муносабатлардан иборат.

2.Маънавий ривожланишда онгнинг роли.

Ижтимоий онг-бу жамият ҳаётининг маънавий томонлари (бадий, ҳукукий, сиёсий ва бошқа қарашлар, мафкуралар, ахлоқ, дин ва ҳоказо). Инсонларнинг онги уларнинг турмушини белгиламай, балки ижтимоий борлик уларнинг ижтимоий онгини белгилайди. Ижтимоий борлик билан ижтимоий онг уртасидаги муносабат ҳам ривожланиб боради, бу жараёнда ижтимоий борлик белгиловчи аҳамиятга эга бўлишига қарамай, ижтимоий онг ҳам муҳим урин тутати. Қундалиқ онг (унга кишилар ўзларининг қундалиқ ишларида амал қиладилар) билан илмий онг (илмий-тадқиқот, назарий билимнинг турли тизимларини яратиш) уртасида, шахсий онг (айрим кишиларнинг маънавий дунёси) билан ижтимоий онг (синфлар, ғуруҳлар, умумжамиятнинг манфаатларини ифодаловчи онг) уртасида фарқ бор, ижтимоий онгнинг факат инсон фаолиятида мавжуд бўлиши мумкин бўлсада, лекин у нисбий мустакилликка эгадир. Ижтимоий онг-шакллари фан, санъат, ахлоқ ва ҳоказони шахсий онгдан иборат деб билмайди. Онгнинг функциялари факат кишининг теъарак-атрофдаги воқеликда тугри йул тутишидан иборатгина бўлмай, балки шу билан бирга шу воқеликни билиш орқали муайян дунёни ўзгартиришга, уни қайтқадан қуришга қумаклашишдан ҳам иборатдир. Инсон доимо ишлаб чиқариш тараккиёти ва тақомиллаштиришининг бош омили бўлган ва бўлиб қолади.

Масалан; иқтисодиётда инсон бош ишлаб чиқарувчи қуч ва ишлаб чиқариш муносабатининг субъекти сифатида қатнашади; ижтимоий жамиятда- ижтимоий муносабатларнинг шаклланишидаги ўзгаришларда қуринади; сиёсатда-инсонларнинг давлатни ва жамоа ишларини бошқаришга жалб этилиши билан амалга оширилади; руҳиятда эса одам ўз мафқурасини шакллантиришда, илмий ва эстетик зеби-зийнат яратишда, одамнинг руҳий дунёсини бойитишда қурина бошлайди. Меҳнат сарфини бақолаш ва муносиб иқтисодий ва маънавий рағбатлантириш инсон омилига ва жамоани фаоллаштиришга қатта таъсир қилади, айниқса бозор муносабати шароитида шахснинг маънавий қамол топиши, меҳнат қобилиятининг ўсиши меҳнатни

тугри, адолатли баҳолашга боғлиқ. Меҳнат ҳамиша инсониятнинг яшаши ва мавжуд бўлишининг негизи, ижтимоий бойликларнинг асосий манбаи бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Ижтимоий бойликдан факат меҳнаткаш шахснинг ҳар тамонлама камол топиши учун фойдаланилади. Бу ерда меҳнат биринчи бор, факатгина ижтимоий бойлик манбаи эмас, балки киши истеъмолини кондиретишнинг мезони бўлиб қолади, шахснинг ҳақиқий шахс сифатида таркиб топиши ва шаклланиши учун асосий соҳага айланади.

3.Ижтимоий муаммоларни ишлаб чиқариш усуллари.

Корхона, шаҳар, ҳудуд, минтақа бутун бир жамиятнинг барча погоналарида узаро боғлиқ ижтимоий режалаштириш тизимини таъминлашдек муҳим масала мутахассислар олдида турибди. Шу билан бирга корхона жамоаларининг ижтимоий мақсадларининг узини ва ривожлантириш воситаларини аввало ҳар хил тушинишлар билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар ҳам бор. Махсус манбалардаги ушбу масалалар бўйича келтирилган баҳолардан маълумки, бозор муносабати шароитида корхона жамоаларининг ривожланиш жараёнлари ва тузилиши, моҳияти ва вазифалари билан боғлиқ бир қатор муаммоларни чуқур назарий ишлаб чиқиш талаб этилади. Иқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий объектлар (корхона, корхона бўлинмалари ва бўлимоари, ходимлари, жамоанинг ижтимоий ривожланиш режасининг курсаткичлари, ҳар хил чора-тадбирлар ва бошқалар), яъни мавжудотлар, фаолият мавзулари ҳамда жараёнларни бошқариш муаммоларининг ишланмалари, математик, кибернетик усулларнинг тизимли таҳлили ва андозалашларда иқтисодчи, жамиятшунос, руҳиятшунос (психолог) мутахассислар билан бирга муҳандислар ва математиклар ҳам фаолроқ қатнашмоқдалар. Ижтимоий-иқтисодий тизимлар-деб ёзади академик В. А. Тропезников, бу туташ берк тизим жавоб қайтаришли (тесқари алоқали) бўлиб, унда ҳаракатчан жараён оқиб утади ва шунинг учун бундай тизимлар, техник тизимларда бўлгани қабил, деярли бошқариш қонунига бўйсунди. Бунда ижтимоий-иқтисодий объектларни бошқариш

хусусиятларининг мазмуни тан олинади ва бу хусусиятни ҳисобга олувчи математик усуллар ва андозалашлар ишлаб чиқилади. Масалан, фаол тизим ҳисобланган ташкилотнинг хусусиятлари, мақсадга йуналтира оладиган ҳаракатларни танлаш қобилиятига эга бўлган, яъни уларнинг оқибатларини ҳисобга оладиган ҳаракатни танлаш қобилиятига эга бўлган, яъни уларнинг оқибатларини ҳисобга оладиган ҳаракатни танлашга маълум асос солинган. Ечим қабул қилишнинг қатор жараёнлари бунёд қилиш ва математик андозалаш усуллари ишлаб чиқилмоқда ва экспериментал синовлардан ўтмоқда.

Ижтимоий-иқтисодий тадқиқотларнинг асосий масалаларидан бири чора тадбирлар (белгилар)нинг муҳимлигини аниқ ҳисоблаб чиқишдир. Солиштириладиган объектларнинг қониқишларидан, менат унумдорлигидан, меҳнат нёматларининг ҳаракатидан ва бошқа ижтимоий-иқтисодий курсаткичларга боғлиқ бўлган муҳим ўлчашларни ҳисоблаб чиқиш бениҳоя қатъа аҳамиятга эга. Амалий масалаларда ахборотли белгиларнинг салмоғини аниқлаш қуйидаги тартибда бўлиши мумкин. Айтайлик, объектларнинг йиғиндиси:

$$S_j = (X_{1j}, X_{2j}, \dots, X_{nj}) \quad j=1, 2, \dots, n.$$

Бунда S_j -аниқлаш объекти

j -объектлар тартиби

X_{ij} -объектнинг белгилари

i -белгиларнинг тартиби.

Буларнинг $P(X_1), P(X_2), \dots, P(X_n)$ ахборотли белгилар микдори (қиймат) олинади. $P(X_n)$ қийматидан фойдаланиб, янги тушунча киритилади ва ахборотли оғирликнинг микдорини ёки қаралаётган объектларнинг йиғиндисидида алоҳида чора-тадбирларнинг муҳимлиги бўйича топилади:

$$I(S_j) = \sum_{i=1}^n P(X_j) X_{ij}$$

Бунда X_i-S_j - каторидаги X_i нинг i белгисини киймати $J(S_j)$ $j=1,2,\dots,m$ дан олинган киймат асосида объектларнинг белгиларини кийматига караб сафлаш мумкин, окибатда объектларни гурухларга ажратиш имкони пайдо булади, уларни хар хил объектларга ажратиб, натижада каралаётган объектларни тавсифлашга эришилади. Мисолимизда объект сифатида ходимлар корхонанинг булинмалари ва булинмалари режа курсаткичлари, чоратадбирлари ва шунга ухшашлар кабул килинади. Хозирги кунда корхона жамоаларининг ижтимоий муаммоларини тадкикот асослари хар тамонлама мажмуи ва тизимли булишига эhtiёж ошиб бормокда. Маълумки, ушбу тадкикотларнинг-уларнинг чукурлиги, тула-конлилиги ва микийёсикорхоналардаги ижтимоий режалаштиришнинг назарияси ва амалиёти келажакдаги тараккиёт даражасига деярли боглик булади.

Иктисодий режалаштириш назарияси муайян режалаш даврида иктисодий ривожланишнинг курсаткичларини уз фанининг таълимоти услублари, усуллари ишланмасида курсатилганидек хисоблаб чикилади, ижтимоий режалаштириш назарияси эса уз предметида аввало барча таълимот, услуб ва усуллар ишланмасида муайян объектларнинг тараккиёт курсаткичларининг ишланмасига эга. Корхонанинг ривожланиш даврида ижтимоий режалаштиришнинг бош максади мажмуи куринишида иштирок этади.

Бу мажмуидан максад хар бир корхонада унинг техник куролланганлигига ва муайян иктисодий ва ижтимоий муаммоларнинг мавжудлигига боглик.

4.Ижтимоий гурухларнинг тараккиётини режалаштириш.

Ижтимоий ташкилотлар-жамиятнинг ижтимоий тузилиши, унинг мухим унсури-ижтимоий гурухлар, уларнинг узаро муносабатлари ва хар хил ижтимоий гурухлар тизими тор маънода корхонанинг ижтимоий ташкилотларни ташкил килади. Булар-ижтимоий сиёсий ташкилотлар (касаба

уюшмалари, халк демократик партияси, ёшлар уюшмаси, ҳар хил марказлар ва хоказо), меҳнаткашларнинг ҳар хил ижодий уюшмаларидир. Доимий ишлаб турадиган ишлаб чиқариш мажлислари, ижтимоий ходимлар бўлими, жисмоний тарбия ва маданий-оммавий ишлар ташкилоти ва бошқалар меҳнаткашларни ҳар томонлама тарбиялашга хизмат қилади. Корхонадаги ижтимоий гуруҳлар бутун ижтимоий ташкилотнинг бугини бўлиб индивид (ходим) орқали боғланади, у орқали кенгрок ижтимоий тузилишларга ва муносабат соҳаларига чиқади, тармок ҳудуд манфаатлари, кадр ва меёрлари ва корхона ташкилотлари индивидга айнан узатилади, унга таъсир этиб шахси шакиллантирилади. Ижтимоий режалаштириш амалда шуни курсатадики, одам билан боғлиқ бўлган режалаштиришнинг йуналишлари ута мураккабдир. Шу билан бирга ташкилотни бошқариш одам, муайян тирик индивид билан боғлиқ иш қуришдир, унинг онгига, ҳулкига, ҳис этишига суянилади ва ҳисобланилади, барча таъсир қилувчи воситалар, тарбиялар, рағбатлантиришлар, режали бошқаришлар шуларга қаратилади. Одатда ташкилотлар одамга қатор талаблар қуйса, одамхам-ташкилотларга бир қанча талаблар қуяди.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Корхона жамоасининг ривожланишининг ижтимоий режалаштириш заминидан ималар ётади?
2. Ижтимоий борлиқ нима?
3. Ижтимоий онг деганда нима назарда тутилади?
4. Шахснинг қамол топиши нима ва у нима беради?
5. Нима учун инсон омилига эътибор берилади?
6. Ижтимоий ривожлантириш тизими қанда изохланади?
7. Ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг бошқариш қонунига қандай муносабати бор?
8. Ижтимоий-иқтисодий тадқиқотларнинг масалалари нималардан иборат?
9. Иқтисодий режалаштириш назарияси билан ижтимоий режалаштириш назариясининг умумий ва фарқли томонлари қандай?
10. Ижтимоий гуруҳларнинг таракқиётини режалаштириш деганда нима тушинилади?

Таянч иборалари.

1. Ижтимоий режа.
2. Иқтисодий режа.
3. Ижтимоий онг.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка таъдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт корхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.
4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Ученное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иқтисодий билим асослари. Уқитувчилар учун кулланма (масъул муҳаррир: А. Сотволдиев) Т. Уқитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иқтисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Ўзбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Ўзбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий мақолалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Ноиқтисодий укув юртлирига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

10-Мавзу: Корхона ходимларининг ижтимоий ривожланиш режасини ишлаб чиқиш.

РЕЖА:

1. Ижтимоий-демографик тузилишдаги узгаришларни режалаштириш.
2. Жамоанинг маданий ва маиший ривожланишини режалаштириш.
3. Хизмат курсатиш самарадорлигининг ижтимоий мезонлари.

1.Ижтимоий-демографик тузилишдаги узгаришларни режалаштириш.

1).Автокорхона жамоасининг ижтимоий-демографик тузилишидаги узгариш буйича чора тадбирларни режалаштириш ишчи ва хизматчиларнинг ёши, жинси, малакасининг даражаси, маълумоти, иш стажи, ижтимоий ҳолати

кабиларни ифодаловчи таркиб ва тузилишга оид курсаткичлар йигиндисидир. Бу ерда ходимлар булимининг хисоботини мисол килиб курсатиш мумкин.

2).Мехнат шароитини такомиллаштириш.

Мехнат шароитини такомиллаштиришда умумий, техника, соғлиқни ва тозаліқни сақлаш-гигиенага асосланган, рухий физиологик, соғлиқни ва тозаліқни сақлаш-маиший меҳнат шароитлари мажмуи чоратадбирларига ёндашиш керак.

-умумий меҳнат шароитига ишлаб чиқариш биносини ҳамда укув, илмий ва ишлаб чиқариш биноларини ҳолати; иш жойини лойихага асосан ташкил этиш; ишчилар учун томоркалар, дам олиш жойлари, ишхоналарни безатиш, ишчиларга махсус кийимлар бериш.

-Техника меҳнат шароити-огир ва хатарли ишларни автоматлаштириш ва механизациялаштириш, асбоб-ускуналарни созлаш автоматлаштирилган ва ярим автоматлаштирилган мосламаларни жорий қилиш.

-Соғлиқни ва тозаліқни сақлаш-гигиена меҳнат шароити эса ҳайдовчи автомобилни бошқарадиган хонасидаги микроклиматни; иссиқлик, намлик, ҳаво муҳитни чанғланиши ва ифлосланиши, зарарли газлар, шовқинлар, титрашлар, ультра товушлар, нурланишлар ёритиш тизимларини яхшилашдан иборатдир. Саноат эстетикаси (биноларни ва ишлаб чиқариш асбоб-ускуналарига ранг бериш, иш жойини ёритилиши, иш жойларидаги тартиб ва тозаліқ) меҳнат ва дам олиш тартиби, техниканинг ишчиларни рухий физиологик таркибига оптимал равишда мослиги ва бошқалар.

-Соғлиқни ва тозаліқни сақлаш-маиший меҳнат шароити маиший биноларнинг ҳолати, маиший хизмат курсатиш, умумий тиббий ва даволаниш-профилактик хизмат курсатиш, овқатланишни ташкил қилиш,хууд ва биноларни ободонлаштириш, кукаламлаштириш шу кабилардан ташкил топади.

-Меҳнат хавфсизлиги шароитида юклаш ва тушириш ишлари билан боғлиқ булган кул меҳнатини механизациялаштириш, огир жисмоний меҳнатни

енгиллаштирувчи махсус мосламалар, кушимча химоя воситаларини тайёрлаш, химоя воситаларини таёрлаш кабилар кузда тутилган.

2.Жамоанинг маданий ва маиший ривожланишини режалаштириш.

Корхона жамоасининг ижтимоий-маданий турар жой шароитини яхшилаш буйича чора-тадбирларни режалаштириш булимида яшаш жойларини яхшилаш, ишловчиларга коммунал хизмат курсатишни ривожлантириш дам олиш уйларига, санатория, курортларга йуланмалар бериш, куп болали оналарга оилаларга ёрдам бериш, меҳнат хакини ошириш, моддий ва маънавий рағбатлантириш, тиббий хизмат курсатиш ишларини йулга қуйиш, маданият саройларини, дам олиш оромгоҳларининг ишлари уз аксини топади.

2.1. Ходимларнинг фаоллигини устириш чора-тадбирларини режалаштириш.

Ходимларни тарбиялаш ва жамоага раҳбарлик қилиш қуйидаги чораларни талаб қилади: жамоа фаоллигини ривожлантириш, таълим ва тарбия ишларини мукаммаллаштириш, ёшларни касбга тайёрлаш, ёш ишчиларни ишлаб чиқаришга қуниктириш, жамоадаги рухий муносабатларни яхшилаш, ишлаш қобилиятларини тартибга солиш чора-тадбирларини уз ичига олади. Корхона жамоасининг ижтимоий ривожланиш режасини ишлаб чиқиш олдида унинг долзарб саволларини суров утқизиш орқали ҳолатларини аниқлаш, жамоа аъзоларининг фикрларини билиш лозим.

3.Хизмат курсатиш самарадорлигининг ижтимоий мезонлари.

Ижтимоий режалаштириш корхонанинг ривожланиш бошқарувчанлигини оширишда унинг вазифаларини қулайлаштириш воситаларидан биридир. Маълумки ҳар бир корхона узига ҳос ташкилий тузилиш тизимига эга. Ҳар бир бўлинма ва бўлимлар маълум вазифаларни бажарадилар ва жамиятни фаолият курсатишига ҳисса қушадилар. Ушбу даражани корхона самарадорлигининг узаро боғлиқ бўлган мезонлари ёрдамида аниқланади. Автокорхонада ишлаб чиқариш самарадорлигининг ижтимоий

мезонлари куйидагилар:- корхонанинг юкори рентабеллиги. Бунда ишлаб чиқариш-иқтисодий вазифа. Корхона ишлаб чиқариш, хизмат курсатишнинг мақсадли функциясига бошлангич маълумотдир. Бу вазифанинг мазмунини корхона жамоасининг аъзолари амалга оширадилар;

-корхона жамоасининг уюшганлиги. Бунда жамиятнинг айрим аъзолари, ижтимоий гуруҳлар, умуман жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган фаолият йуналишидан бири иқтисодий манфаат қуришдир. Хар хил мулкчилик ҳуқумронлик қилган шароитда уша жамият аъзоларининг манфаатлари бирлиги қарор топади. Оқибатда корхона умумий, жамоа, шахсий мақсадларини амалга ошириш масалаларини муваффақият билан ҳал қилади;

-корхона аъзоларининг уз меҳнатидан, унинг шароитидан қониқиб қолари. Индивид (одам)лар уз ихтиёрлари билан корхона ишлаб чиқаришида қатнашадилар, шу сабабли жамоа ва шахсий манфаатни устун тутадилар. Агар жамоа уларни қониқтирмаса, меҳнат қонунларига биноан бошқа жамоага ўтадилар. Шу сабабли корхона раҳбарлари ходимларнинг ижодий қучларини ва қобилиятларининг меҳнат жараёнида маълум даражада қондирилишини сақлашлари лозим.

-Корхона бошқарувчанлик даражаси. Тарбия вазифаси ишлаб чиқариш жараёнларидаги одамларнинг фаолиятини ташкил этиш ва умумлаштириш учун уларга мақсадли таъсир курсатишдан иборат. Бошқариш фаолиятининг пировард натижалари турли тавсифга эга бўлганлиги сабабли яхлит ва узаро алоқадор бўлган иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий самарадорлик мезонлари туғрисида гапириш мумкин.

Ижтимоий мезоннинг жамиятда уйғун ривожланишини таъминлашдаги туғган урни ҳисобга олинадиган бўлса, у иқтисодий мезон сифатида майдога чиқади.

-Корхона аъзоларининг ижтимоий ташкилотлардаги фаолликлари. Ижтимоий сиёсий ташкилотларда, яъни қасаба уюшмаларида, ҳалқ демократик

партияларида, ҳар хил ижодий уюшмаларда маълум фаоллик курсатишлари корхона самарадорлигига ижобий таъсир килади.

-корхона жамоасининг ҳаракатчанлиги. Бу корхонанинг умумий вазифасини айнан ифодалайди. Бунда купгина одамларнинг кичик ҳаракатларининг тартибчанлигини оширишга қаратилган. Шунинг учун ҳам бу мезон алоҳида урин эгаллайди. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ижтимоий режалаштиришнинг ҳаётийлиги юқоридаги мезонларда уз ифодасини топган бўлса, ижодкор халқнинг корхоналарнинг корхоналарни бошқаришда фаол қатнашишлари битмас-туғалмас ижодий энергиядир, янги муваффақиятлар гаровидир.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Ижтимоий-демографик тузилишдаги ўзгаришлар режасининг моҳияти нимада?
2. Меҳнат шароитларини такомиллаштиришга нималар қиради?
3. Техника меҳнат шароити-огир ва хатарли ишларни бажаришда нималарга эътибор бериш керак?
4. Соғлиқни ва тозалликни сақлаш учун нималар қилинади?
5. Меҳнат хавфсизлиги шароитини тушунтириш.
6. Корхона жамоасининг маданий ва маиший ривожланиши қандай режалаштирилади?
7. Хизмат курсатиш самарадорлигини ижтимоий мезонлари нима дегани?
8. Корхона бошқарувчанлик даражаси тугрисида нималарни биласиз?
9. Корхона жамоасининг ҳаракатчанлиги ҳақида тушинтириш бериш?
10. Корхона аъзоларининг ижтимоий ташкилотлардаги фаолликларига нималар қиради?

Таянч иборалари.

1. Демография.
2. Меҳнат хавфсизлиги.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка таъкид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт корхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.

4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Ученное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иктисодий билим асослари. Укитувчилар учун кулланма (масъул мухаррир: А. Сотволдиев) Т. Укитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иктисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Узбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Узбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иктисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий маколалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иктисодиёт назарияси. Ноиктисодий укув юртларига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

11-Мавзу: Ижтимоий ривожланишни режалаштириш шакллари.

РЕЖА:

1. Жамиятнинг тараккиёт конуни.
2. Ижтимоий режалаштиришнинг ташкил топиши.

1. Жамиятнинг тараккиёт конуни.

Корхона жамоасининг ижтимоий ривожланишини режалаштириш шакллари холис ва субъектив асослар билан таъминланади. Улардан энг умумийси асосий иктисодиёт конун ва жамиятнинг тараккиёт конуни. Иктисодий конунлар – жамгариш, киймат, меҳнатга қараб тақсимлаш, истеъмолчилар эҳтиёжини қондириш, меҳнат унумдорлигини устириш ва

бошқалар ишлаб чиқариш муносабатларининг у ёки бу томонларини ифодалайди. Жамиятнинг тараккиёт қонуни давлат, жамоа хусусий хужаликларининг иқтисодий имкониятларини оширади. Шунга мос равишда жамиятнинг иқтисодиётига талаблари ортади ва унинг барча бугинларининг узаро боғлиқлиги қучаяди. Иқтисодий соҳадаги ривожланиш ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам тарқалади, одамларнинг ижтимоий, маънавий, рухий, ахлокий эҳтиёжлари қондирилиши керак. Бунинг ифодаси бўлиб режалаштиришда техник иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий каби масалаларни ҳисобга олган мажмуи йул хизмат қилади. Иқтисодиёт қонунлари бу иқтисодий ҳодисалар ва жараёнлар уртасидаги энг муҳим, шартланган алоқа ва узаро боғлиқлик ифодаси. Иқтисодий қонун ҳолис яъни кишиларнинг онги ва ифодасига боғлиқ эмас. Кишилар, бу қонунларни қашф этишлари, билиб олишлари, узларининг амалий фаолиятларида ундан фойдаланишлари мумкин, аммо уни бекор қила олмайдилар. Иқтисодий қонун барча ижтимоий иқтисодий формацияларда амал қилади, аммо фақат ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик асосида жамият иқтисодий қонунларининг стихияли амал қилишининг олдини олиш ва ундан бутун жамият, жамоа ва шахсий манфаатлар йулида онгли фойдаланиш имконига эга бўлади.

Иқтисодий қонунлар тизими ишлаб чиқариш муносабатларининг моҳияти намоён бўлади.

Иқтисодий қонунлар ижтимоий ривожланишни ҳар томонлама қамол топтириш мақсадларига бўйсинишини ифодалайди.

Бу қонунлардан ҳар бирининг тизимдаги урни уларнинг асосий иқтисодий қонунга алоқаси, унга бўйсунушига қура ҳолис тақсимланади.

2. Ижтимоий режалаштиришнинг ташкил топиши.

Қорхонанинг барча погоналаридаги режалаштиришда ва бошқаришда-бутун бир жамиятдан то унинг биринчи бугинигача бўлган режалаштиришнинг ҳамма асосий йуналишларининг ечиладиган муаммоларига мажмуи ёндашиш

билан хал килиниши лозим. Шулар асосида корхоналарда ижтимоий ривожланишнинг режалаштирилишини такомиллаштириш муҳим масала бўлиб қолади. Оқибатда корхоналарда иқтисодий мустакилликка, мажмун режалаштиришни ривожлантиришга имкон яратилади. Буларнинг ҳаммаси хизмат курсатиш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий фаолликни кенг меҳнаткашлар табақасида (катламида) ошишини рағбатлантиради, ишлаб чиқариш ишларини бошқаришда катнашишига сабаб бўлади. Бозор муносабати шароитида илмий-техника тараққиёти кенг миқёсли характерга эга бўлади. Аввало уларнинг асослари ута сезиларли фарқ қилади. Илмий-техника тараққиётининг усиш суръати ижтимоий тузумнинг характериға: кимнинг қулида-ҳаммаси халқдами ёки хусусий шахслардами ишлаб чиқариш воситалари. Ижтимоий оқибатлар ана шу ижтимоий мулкчиликка ва ижтимоий режалаштиришнинг асосларига боғлиқ. Ижтимоий режалаштиришнинг ташкил топишидаги асосий омиллардан яна бири корхона жамоасининг ижтимоий тараққиётини илмий усул асосида бошқаришдир. Ижтимоий адолат, тенглик ва эркинликни таъминлаш, одамнинг ривожланишига ҳалакит берувчи барча тусиқларни бартараф қилиш, шахс билан жамоа, жамият манфаатларини оқилона баҳолаш қабилар ижтимоий режалаштиришнинг муҳим максади. Раҳбарлар, жамият ташкилотлари инсонинг меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш тугрисида доим ғамхурлик қилган жойда кишилар узларининг яхши ишлашлари билан жавоб берадилар ва аксинча, биринчи уринга факат иш (маҳсулот, хизмат курсатиш) бирликлари қуйилган, меҳнаткаш ҳақидаги ғамхурлик чеккага суриб қуйилган жойда, одатда, режа топшириқлари ҳам бажарилмайди. Бундай корхоналарда жамоалар барқарор эмас, ходимлар қунимсизлиги катта, кишилар уз меҳнатларидан қоникмайдилар. Табиийки, бундай шароитларда меҳнат унумдорлиги қескин пасаяди. Чунки ходим, гарчи у юксак малакага эга бўлса ҳам, янги иш жойида бир неча ой давомида аввалги унумига эриша олмайди.

Кишилар тугрисида ғамхурлик қилиш ва уларнинг иқтисодиётини ривожланишига қушадиган муайян улуши узвий диалектик бирликдир.

Корхона жамоаларининг ижтимоий ривожланишининг режаларини ишлаб чиқишда катта кийинчиликлардан бири шуки, ҳар хил корхоналарга мос келадиган ташкилий шакиллар йук деса бўлади (олим ва мутахассислар томонидан ишлаб чиқилган купгина ҳолис ва ноҳолис, аксарият ижтимоий жараёнларнинг режалаштириш соҳаларини кенгайтириш ва чуқурлаштиришга қаратилган). Маълумки ижтимоий режалаштиришнинг объекти-бу ҳар хил ижтимоий гуруҳларни таркиб топтирувчи одамлар, айти вақтда шахсдир, мақсади-ҳар томонлама ривожланган, маънавий баркамол шахсни вояга етказиш учун шароит яратишдир. Корхона жамоасининг тузилишини урганиш ижтимоий режалаштиришга бошланғич маълумот беради. Жамоанинг марказида одам, ҳар хил ижтимоий гуруҳлар таркибига кирувчи шахс туради. Жамоада ижтимоий узғариш (силжиш) шахс ёки гуруҳнинг ижтимоий мақсадини узғаришида намоён бўлади. Шахс ёки гуруҳнинг ижтимоий макомини аниқловчи курсаткичлар ижтимоий режалаштиришнинг мазмунида уз ифодасини топиши керак. Автокорхона жамоасининг ижтимоий ривожланиш режаси қуйидаги бўлимларни уз ичига олади:

-корхона жамоасининг ижтимоий-демографик тузилишининг узғариши:

-мехнат шароитини яхшилаш ва корхона ходимларининг саломатлигини муҳофаза қилиш:

-ижтимоий-маданий ва турар жой-турмуш шароитини яхшилаш;

-шахсий тарбиялаш ва меҳнатқашларнинг ижтимоий фаоллигини устириш;

-иш ҳақи тулашни ошириш ва такомиллаштириш.

Ушбу режаларни ишлаб чиқиш оддий эмас, ижтимоий ривожланишнинг оммавий узиши режалаштиришнинг назариясини ва таълимотини тараккий этишини муҳим масала қилиб қуйди. Натижада бир қатор тажрибалар умумлаштирилади ва кенг миқёсда қулланила бошланди. Аммо булар чегара бўла олмайди, чунки назария ва амалиёт доимо ривожланишда бири бирига таъсир қилади, гоялар, мафкуралар ва маълумотлар алмашинади. Демак,

ижтимоий режани ишлаб чиқишда мутахассислардан доимо ижодий билим ва меҳнат талаб қилинади. Ижтимоий режалаштиришнинг амалий ҳолати ва узишга йўналиши уз навбатида қўпгина муайян ижтимоий жараёнларни қўқуррок тушинишга имқон беради, оқибатда унинг таълимоти ва услуби тақомиллаштирилади. Фақат фан ва ижтимоий амалиётнинг ҳамқорлиги ижтимоий режалаштиришнинг ривожланишига муҳим қадам бўлиб хизмат қилади. Долзарб муаммолардан бири ижтимоий режалаштиришнинг мақсадларини аниқлашдир. Ижтимоий режанинг ишлаб чиқиш усулига ва амалга оширилиши учун жамоани қенг ва жадал жалб этилмай туриб фойдали ижтимоий режалаштиришга эришиш мумкин эмас. Қорхонада режалаштириладиган ва режалаштирилмайдиган жараёнларни ажратиш ва таҳлил қилиш уларнинг меҳанизмларини урганиш ва андозалашнинг тизимли йулини таъминлайди.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Жамиятнинг иқтисодиёт қонуни деганда нималарни тушинасиз?
2. Жамиятнинг тараккиёт қонуни автоқорхоналарда қандай таҳлил қилинади?
3. Иқтисодиёт қонуни билан тараккиёт қонунини фарқи нимада?
4. Ижтимоий режалаштиришнинг ташқил топишидаги асосий омиллари деганда нималарни биласиз?
5. Ижтимоий режалаштиришнинг объекти нима?
6. Ижтимоий изланишлар қандай утқазилади?
7. Ижтимоий режалаштириш қандай режалардан иборат?
8. Қорхоналарни ижтимоий режалаштиришдан мақсад.

Таянч иборалари.

1. Жамиятнинг иқтисодиёт қонуни.
2. Жамиятнинг тараккиёт қонуни.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Қаримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бусагасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Қаримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Қосимов Г.М. Транспорт қорхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.

4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Ученное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иктисодий билим асослари. Укитувчилар учун кулланма (масъул мухаррир: А. Сотволдиев) Т. Укитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иктисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Узбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Узбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иктисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий маколалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иктисодиёт назарияси. Ноиктисодий укув юртларига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

12-Мавзу: Транспорт комплексларини бошқариш асослари ва тамойиллари. Худуд миқийёсида техник тизимлар бошқарувини шакиллантиришнинг асосий тамойиллари. Корхона хужалик юритиш усуллари ва уларнинг тамойиллари.

РЕЖА:

1. Хужалик ҳисобининг моҳияти ва мазмуни.
2. Хужалик ҳисобини амалга ошириш тамойиллари.
3. Бошқаришнинг амалга ошириш механизмлари.
4. Корхонада хужалик ҳисобини тадбиқ этиш ва ундан фойдаланиш тартиби.
5. Мехнатга ҳақ тулаш жамъгармасини аниқлаш усули.
6. Ижара муносабати шароитида хужалик ҳисобининг ривожланиши.
7. Корхона жамоасининг ижара муносабатига утказиш.

1.Хужалик хисобининг моҳияти ва мазмуни.

Корхоналар уз фаолиятини хужалик хисоби ва тижорат хисоби усуллари ёрдамида амалга оширадilar. Корхоналар ихтиёрийлик асосида иттифокка, хужалик уюшмаларига, концернларига ҳамда фаолиятни мувофиқлаштириш, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлаш, тегишли давлат органлари ва узга органларда, шунингдек, халқаро ташкилотларда умумий манфаатларни ҳимоя қилиш мақсадида тармок, минтака, ҳудудли ёки узига тамойил асосида бошқа бирлашмаларга қушилишлари мумкин. Хужалик хисоби иқтисодий категория сифатида давлат билан унинг қўйи хужалик бугинлари уртасидаги муносабатлар тизимини ташкил этади, бу тизим орқали меҳнат жамоалари манфаатлари билан давлат манфаатларининг бирлигига эришилади. Хужалик хисоби юқоридан бериладиган буйруқлар, хужаликни юритиш, давлат мулкидан самарали фойдаланиш ҳақидаги курсатмаларини шахсий ва умум манфаатлар билан боғлашнинг иқтисодий усулидир. Хужалик юритишнинг талаблари, шакллари, ташкил топтириш, ҳисоблаш тартиби, корхона ҳуқуқини кенгайтириш, иқтисодий меъёронмалар тизими, ҳақ тулаш жамъгармасини аниқлаш усули, ижара муносабатлари, хужалик юритиш шаклларининг ривожланишлари ҳамда ижара, ҳиссадорлик корхоналари, ассоциациялар, шахсий меҳнат фаолиятлари республикаимизнинг тараккий этишига пойдевор булади. Ҳар хил мулкчилик шакллари (давлат мулки; унинг тасарруфидан чиқариш-ижара муносабатлари, хусусийлаштириш, ҳиссадорлик; жамоа мулкчини-давлат мулкчини корхона жамоаси сотиб олиши, бадал тулаб корхона қуриш, акциялар чиқариб, уларни сотиш ёки шу қаби бошқа йуллар орқали пайдо булади, кооператив мулки; шахсий мулк, қўшма мулк) учун хужалик хисоби муносабатларининг шакллари бир хил эмас. Хужалик хисобининг тақсимлаш мезонига қараб ажратиш шакллари тулалигича сакланиб қолмайди. Жумладан, солиқлар, чегирмалар меъёри ва турлари узгаради. Иккинчи томондан, корхона мулкларини давлат тасарруфидан чиқариш ва

хусусийлаштириш хужалик юритишда муҳим аҳамият касб этади. Бу эса тожорат ҳисобига эътиборни оширади. Давлат корхоналари уз фаолиятларинини тижорат ҳисоби бўйича хусусий корхоналар эса корхонага хужайинликни (эгалликни) ривожлантириш талаблари асосида юргизади. Тижоратлаштириш-хужалик юритиш ютуқларига ва бозорга мулжалланган ҳамда иқтисодий таҳлилни тушиниб етишини яхшилаш ва худди шу йусинда рақобатлашиши қобилиятига етишишдир. Хусусийлаштириш-ишлаб чиқариш воситаларига хусусий эгаллик қилишга, хусусан автомобилга ТХК да эса хусусий рақобатли иқтисодни яратишга, хизмат курсатиш воситаларини оқилона ишлатишдаги сифатли техник хизмати курсатишга асосланган. Тижоратлаштириш-ҳодимларни узига хос фойдаланиш харажатлари, ижтимоий хизмат харажатлари бўйича таъминлашини камайтириш; бозорни яхши узлаштириш ва хизмат ҳақини ошириш ҳисобига даромадни ошириш тушинилади.

Хусусийлаштириш-маблаг бериш, ишчи қучларини бушатиш, сиёсий назоратни бушатириш, менежментининг бўлмаслигидир.

2.Хужалик ҳисобини амалга ошириш тамойиллари.

Корхона хужалик ҳисобининг моҳияти учун асосий тамойиллари орқали намоён бўлади. Бу асосий тамойиллар,бугинлар, бригадалар, цехлар, бутун бир корхонанинг узларига далолатнома билан бириктирилган асосий маблаглар ва ажратилган моддий ва пул воситаларидан тезкор-хужалик жихатидан мустақиллик уз-узини қоплаш ва фойдалилигини, хизмат курсатиш ва ишлаб чиқариш рентабеллигини таъминлаш; хизмат курсатиш ва ишлаб чиқариш жамоаларининг уз меҳнати натижаларидан моддий манфаатдорлиги ва моддий масъулияти, хизмат курсатиш ва ишлаб чиқариш жамоаларининг фаолият натижаларига боғлиқлиги; сутка, ун кунлик, ой, чорак, йил ва бошқа даврлардаги пировард натижалари бўйича бўлинмалар фаолиятини баҳолаш, хизмат курсатиш ва ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи муҳим «тор» нукталарига иккиламчи назоратлар урнатиш ва бундан ишнинг рентабеллиги таъминланса, назорат қилишни амалга оширувчи масъул шахсларга муқофот бериш.

Хужалик хисобини амалга оширганда ҳар бир корхона энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаган ҳолда хизмат курсатишини ёки ишлаб чиқаришни таъминлаши, маҳсулотни харид ёки савдо қилишидан тутган маблағ корхона харажатларини қоплаши билан бирга, фойда ҳам беришга эришиши лозим. Хужалик ҳисобида фаолият курсатадиган корхона хизмат курсатиш жараёнини амалга ошириш учун асосий ва айланма маблағлар билан таъминланади, кредит олиш ҳуқуқига эга бўлади. У давлат томонидан ажратилган мулкдан фойдаланиш, унга эгаллик қилиш ҳуқуқини амалга оширади. Хужалик ҳисоби асосида ишловчи корхона мустақил мувозанатда бўлиб, хужалик фаолияти натижаларини ҳисобга олишнинг тугал тизимига эга. Банкда унинг ҳисоб раками бўлиб, белгиланган тартибда унинг узи ҳам ашё етказиб таъминлайди. Хужалик юритишнинг бундай шароитида корхоналарга давлат буюртмаси чекланган бўлади. Амалий фаолиятда хужалик юритишдаги хужалик ҳисоби усулининг барча тамойилларидан мохирона ва мажмун фойдаланиш айниқса зарур.

3.Бошқаришнинг амалга ошириш механизмлари.

Фаолият курсатаётган корхоналар давлат бошқаруви ва нодавлат бошқарув усулларида бўлади. Иккинчи гуруҳ ҳар хил уюшмалар ва бозорларда сотиш, олиш, фойдаланиш ва баҳолаш ҳақида қелишувлар билан боғлиқ, шунингдек маблағ жамғармаси, маҳсулотлар, ярмаркалар, улгуржи савдо марказлари, чет эл пулларида «ким ошди» савдоси, ахборотлар тизими қабила ҳақида шугулланувчи олий институтлар билан боғлиқ. Бунинг учун бозор тизими катта имкониятларга эга. Давлат бошқаруви усулидаги АТК ва автомобилларга ТХК корхоналари таъминловчи корхоналар ва фуқаролар, ташкилотлар орасида тузилган шартномалар ва автомобиль эгаларининг буюртмаларига асосланади. Бозор механизмини тулдириш ва узгартиришда давлат асосида куч бўлиб қолади. Ижтимоий ҳаётнинг ҳар хил соҳаларига таъсир этиб давлат ҳар қандай жамият ҳаётида муҳим вазифасини бажаради. Давлат тасарруфидан чиққан корхоналарнинг сони қупайиб боради.

Режалаштиришни янгича ишлаб чиқиш тартиби ва шу усуллар тавсифининг таркибий қисмига қуйидагилар қиради: узок муддатга башорат қилиш, ижтимоий-иқтисодий таракқиётнинг ривожланишини режалаштириш иқтисодиёт таракқиётининг асосий муаммоларини фикрлаш тизимини аниқлаш ва ишлаб чиқиш. Шундай қилиб, самарали, юкори меҳнат унумига эришиш йули чекланмаган меҳнат қилиш ва меҳнат ҳақи олишга имкониятлар яратишдан иборат, иш ҳақи учун олинган пул ҳисобига инсон узи учун зарур деб билган барча маҳсулотлар ва хизматларга эга бўлиши мумкин. Шунини билиш керакки, у ким бўлмасин, уқитувчимиз ёки талаба, раҳбаримиз ёки оддий ишчи – у ҳар қадамда бошқариш билан тукнашади. Мисол учун: «автомобилга утирди ва ҳайдаб кетди» (тирик бўлмаган табиатни бошқариш), «китобни олиб бер, углим» (одамни бошқариш). Демак бошқариш жараёнларини биз ҳар ерда кузатамиз-тирик организмларда ҳам, инсон яратган автомобилларда ҳам, биз яшаб турган ҷамият ҳам, фаолият курсатаётган ҷамоаларда ҳам. Одатда уқта асосий бошқариш соҳаларига: тирик бўлмаган (бу ерда инсон онгига нисбатан) табиатлар, ҷамиятлар ажратилади. Корхона ходимлари одамлар орқали таъсир этиб, мижозлар ва йуловчилар ташиш ва аҳолининг автомобилларга ТХК ва харид хизматини бажариш учун бошқариш қонуни, иқтисод қонуни, бошқариш вазифалари, бошқариш тамойиллари, бошқариш усуллари каби механизмлардан фойдаланадилар.

Қуйидаги бошқариш қонунлари маълум: бошқаришда ҷамият, алоҳида меҳнат ҷамоалари ва ҳар бир ишчи манфаатини бошқаришда тугри ва оқилона мослаштирадиган бошқаришнинг тизим бирлиги қонуни; ишлаб чиқаришнинг мулкчилик шаклига мос бошқаришнинг ижтимоий қонуни; бошқаришнинг субъект ва объектларини узаро боғлиқлик қонуни; бошқаришнинг субъекти ва объектлари орасидаги тугри ва тесқари боғлиқлик қонуни; ишлаб чиқаришнинг ижтимоий, узлуксиз ва самарали бошқариш қонуни; бошқариш вазифаларининг узғариш қонуни; бошқаришнинг вазифаларини асосийлаштириш қонуни; бошқаришнинг қоналар қонини сақлаш қонуни; назорат қилишнинг

таркалганлик конуни; бошқаришнинг таъсир этиш конунларининг бирлик конуни. Бошқариш тизими ва бошқариш объекти нималар килиши кераклигини ифодаловчи ишлар тури-бу бошқаришнинг вазифасидир. Бошқариш доирасида меҳнатни тақсимлаш оқибатида вазифалар ажратилади, улар қуйидагилар: ташкил этиш, режалаштириш, ҳисобга олиш, таҳлил қилиш, назорат қилиш, башорат қилиш, мойиллик, ечим қабул қилиш, меҳнат ресурсларини самарали бошқариш, унумдорликни бошқариш. Корхона фаолиятини бошқаришда қулланиладиган механизмлардан бири бошқаришнинг тамойиллари, улар қуйидагилар: ижтимоий, иқтисодий, ташкилий, сиёсий.

Бошқариш усуллари: маъмурий-ҳуқуқий усуллар, иқтисодий усуллар, ижтимоий-руҳий усуллар, мафкуравий усуллар, ташкилий усуллар.

Шундай қилиб корхонани бошқариш факатгина бошқаришнинг конунлари, усуллари, вазифалари тамойиллари ҳақида билимлар талаб қилибгина қолмасдан, самарали ишлаб чиқаришга олиб келувчи муайян ҳужалик ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда бир вақтда уларнинг ҳар хил комбинацияларида қуллаш лозим.

4. Корхонада ҳужалик ҳисобини тадбиқ этиш ва ундан фойдаланиш тартиби.

Меҳнат жамоалари хизмат курсатиш фаолиятининг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ҳужалик ҳисобининг у ёки бу иқтисодий андозасини танлайдилар, уларнинг ҳар бири узига хос ҳужалик ҳисоби даромадини вужудга келтириш ва тақсимлаш усуллариини белгилайдилар. Ҳужалик ҳисобининг биринчи андозасида АТК нинг фойдасини белгиланган меъёр бўйича тақсимланади. Ундан давлат бюджетига даромад солиғи ва иш билан таъминлаш жамғармасига ажратма утқазилади. Сунгра ҳосил бўлган корхонанинг ҳужалик ҳисобидаги фойдасидан юқори муассасалар учун қелишилган шарт асосида пул маблағи ажратилади. Шундан кейин корхонанинг ихтиёрида қолган фойда, шу корхонанинг низомига асосан, қуйидаги жамғармаларга тақсимланади:

-моддий рағбатлантириш;

- жамоанинг ижтимоий ривожланиши;
- ишлаб чиқариш, фан ва техника таракқиёти.

Кейинги икки жамгармадан эса беш фоиз ҳисобида АТК нинг захирасидаги жамгармаси ҳосил қилинади. Хужалик ҳисобининг бу андозасида иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш маблағлари алоҳида вужудга келтирилмайди, аксинча «Мехнатга ҳақ тулашнинг ягона жамгармаси» бунёд этилади. Хужалик ҳисобининг 1 андозасида иқтисодий рағбатлантириш жамгармасининг миқдорининг узғариши олинган фойданинг узғаришига бевосита боғлиқ бўлади. Аммо жамоага туланадиган иш ҳақи унинг хужалик ҳисоби фаолиятининг натижаси таъсир этмайди, чунки иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш жамгармалари алоҳида бунёд этилади. Масалан, агар жамоа куп ёки оз фойда курса ҳам бу асосий иш ҳақи таъсир қурсатмайди, у ҳар қандай ҳолатда узгармай қолаверади. Шунини таъкидлаш керакки корхонанинг ишчи ва хизматчиларига туланадиган маош меъёридаги иш ҳақи жамгармасидан ҳамда корхона қўрган фойдани меъёр бўйича тақсимланган моддий рағбатлантириш маблағидан қўшимча мукофот қўринишида ҳосил бўлади. Шундай қилиб АТК нинг жамоаси 1 андозани танлаб иш ҳақи даражасининг кам узғаришига эга бўлади. Хужалик ҳисобининг 2 андозасида иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш маблағлари биргаликда қўшилиб «мехнатга ҳақ тулашнинг ягона жамгармасини» ҳосил қилади. Агар биринчи ҳолда рағбатлантириш жамгармасининг улчами факат олинандиган фойдага боғлиқ бўлган бўлса, иккинчисида хужалик ҳисоби даромадининг миқдори рағбатлантириш ва иш ҳақи жамгармаси улчамларига тугридан-тугри таъсир этади, яъни даромад қанча юқори бўлса, улар шунча куп бўлади. Мехнатга ҳақ тулашнинг ягона жамгармасини вужудга келтириш қатор афзалликларга эга. Аввало у ишлаб чиқариш жамгармаларидан самарали фойдаланиш билан ходимлар оладиган пул улчами орасидаги боғлиқликни ута аниқ ифода қилади. Агар хужалик ҳисобининг 1 андозаси меъёрга мувофиқ фойдани тақсимлашга асосланган бўлса, моддий неъматларни тежаш ёки беҳуда сарфлаш факат

иктисодий рағбатлантириш маблағининг улчамига таъсир этса, иккинчи андоза барча меҳнатга ҳақ тулаш жамғармасига ута таъсирчандир. Иккинчи андоза неъматларни жадал тежашга қаратилган, барча жамоанинг меҳнат самарадорлигини оширишга моддий кизиқишни кучайтиради.

5. Меҳнатга ҳақ тулаш жамғармасини аниқлаш усули.

Меҳнатга ялпи даромаддан ҳақ тулашни қуллаш мамлакатнинг қўлгана хужаликларида ижобий натижалар бермоқда. Ялпи даромаднинг қўрсаткичи меҳнат меъёри ва унинг қўлли баҳоси билан ута боғлиқ. Меҳнат меъёрини қўлли баҳолаш саволларини қараб чиқишда аввало умумий, жонли ва зарур меҳнат меъёрини аниқлашда манфаатдорлик пайдо бўлади.

Хужалик ҳисобининг 2 андозасида жамоа оладиган даромадни қўйидагича тақсимлайди:

-ташиш ва бошқа хизмат қўрсатишдан тушган қўл ($B = D_{\beta}$)

-қўшимча даромад солигини айриб ташлагандаги қўрхона даромади.

$D = B - 0,17(B - M3)$, қўм

B -ташиш ва бошқа хизмат, ишлардан тушган қўл, қўм;

0,17-қўшимча даромадга солиқ қўэффиценти.

$M3$ -моддий қаражатлар, қўм қўрхонанинг ҳисобидаги даромади.

$D_p = D - M3 - O_{сд} - O_{с} - O_{ф-з}$ қўм

$O_{сд}$ -автомобиль йўллари қўрилиши ва ундан фойдаланиш учун 2% ташиш даромадидан ажратмалар миқдори, қўм

$O_{с}$ -ижтимоий сугурта ажратмаси, қўм

$O_{ф-з}$ -иш билан таъминлаш жамғармасига ажратма, қўм.

-қўрхонанинг хужалик ҳисобидаги даромади

$D_x = D_p - Nб$, қўм

$Nб$ -давлат бюджетига даромад солиқлари.

-қўрхона низомига қўра тақсимланадиган хужалик ҳисобидаги даромад.

Меҳнатга ҳақ тулашнинг ягона жамғармаси қўйидагича топилади:

Е фот=Дхр-Фрп, НТ-ФСР-ФР сум

ФРП, НТ-ишлаб чиқариш, фан ва техника тараккиётининг жамгармаси, сум

ФСР-ижтимоий тараккиёт жамгармаси, сум

ФР-корхонанинг захира жамгармаси, сум

Мехнатга ҳақ тулашнинг ягона жамгармаси ҳақиқий иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш жамгармалиридан ташкил топган бўлиб, ой ёки чораклар давомида иш натижаларига қараб корхонанинг барча ходимларига бўлим ва бўлинмалари орқали туланади.

6.Ижара муносабати шароитида хужалик ҳисобининг ривожланиши.

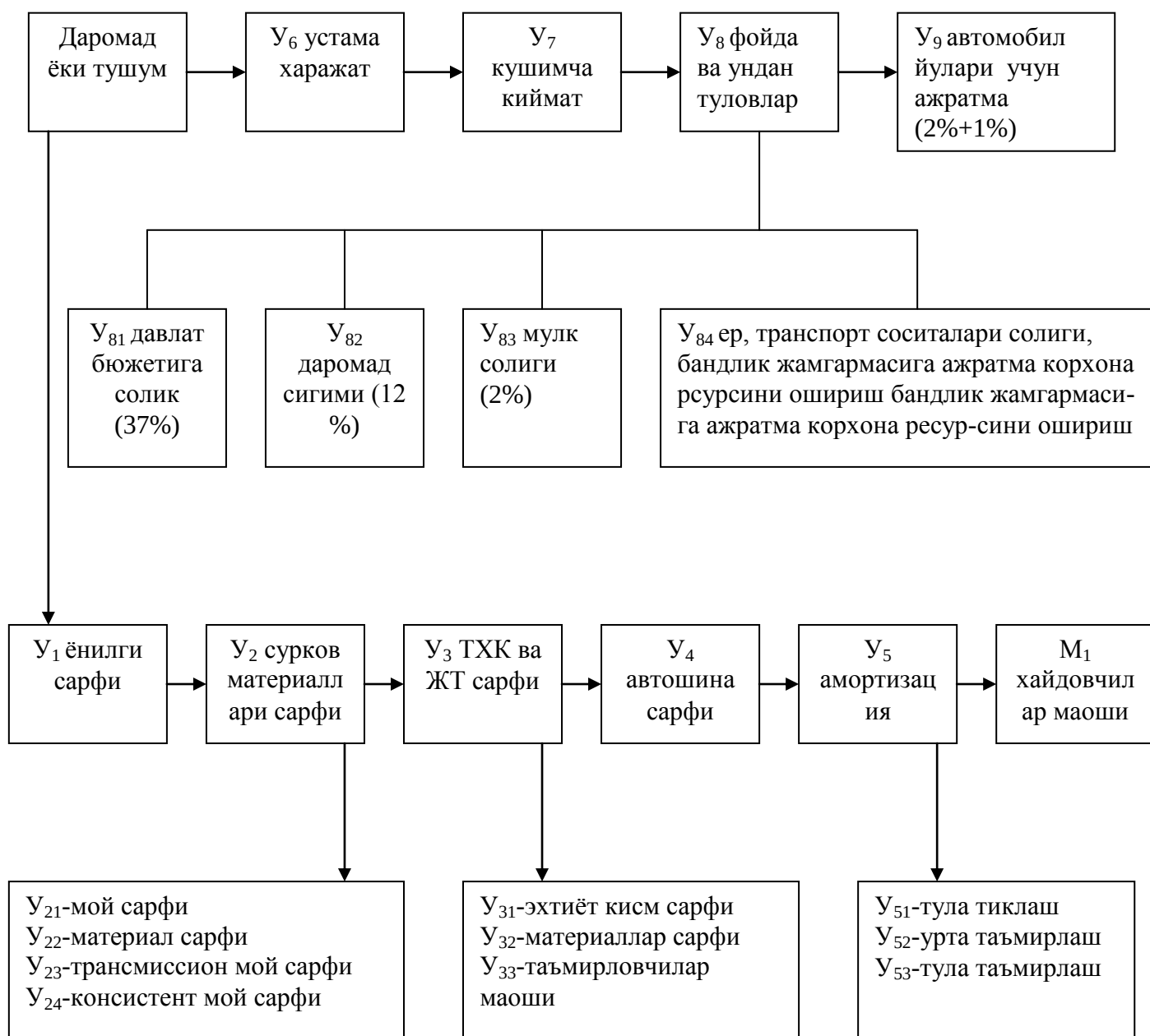
Купгина автокорхоналар ижара муносабатига утиб ишламоқда. Келажакда

тармокнинг корхоналари ва ташкилотлари ҳар хил мулкчилик шакилида хужалик юритишга утадилар. Хужалик юритишнинг асосий шакли автокорхоналарнинг жамоалари асосий воситаларни тула ёки қисман сотиб олиш ҳуқуқи билан ижара муносабатига утиб ишлайдилар. Кичик корхоналарни давлат тасарруфидан чиқиб хусусий мулкчиликка утказилмоқда. Келажакда корхоналар, цехлар, корхонанинг бошқа бўлинмалари, бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт воситалари, ер ва бошқа табиий неъматлар ижарага кенг қуламда берилади, чунки ижара муносабати хужалик ҳисобидан қатъий фарқга эга эмас. Шундай экан, бозор муносабатига утиш даврида хужалик юритиш механизмининг оммавий таркибий қисмидир. Келажакда ижарачилик, яқка меҳнат фаолияти курсатиш, кичик корхоналар, кичик хусусий автокорхоналар ва ширкатлар ута ривожланишига эга бўладилар. Бундай истикболли хужалик юритиш шакллари юқ миқдори ва йўловчиларни автомобиль транспорти хизматида бўлган талабларнинг ўзгаришига мослашган ҳолда жойлашиши ва ривожланиши мумкин. Кичик корхона, яқка меҳнат фаолияти курсатиш, кичик хусусий корхоналарнинг сезиларли ўстунлиги қўрилиш муддатини ва ўзлаштирилишини қисқартирилишидан иборат, ижара

муносабатида хужалик хисобини ута аниклик билан ва тежамлик жорий килишидадир, маҳаллий ва миллий талабларни кондиритишга тезкор кириша олишидадир, меҳнат ресурсларидан самаралироқ фойдаланиш ва ходимларнинг анчагина қисми бошланғич тайёргарликни утишида узига хос хизмат курсатиш майдони ҳамдир. Яққа меҳнат фаолияти Польша, Венгрия, Германия, АКШ, Вьетнам, Хитой, Болгария ва бошқа бир қатор мамлакатларда кенг тарқалган. Ўзбекистонда эса шахсий меҳнат фаолияти (шмф) тарқиб топиш ва ривожланиш босқичида. Шахсий кичик корхона чегараланган жавобгарлик билан жамият мисолида тарқиб топиши мумкин, бунда ҳар қим ўз мулкнинг ҳиссаси билан иштироқ этади. Кичик корхонани туман, шаҳар ҳокимлиги рўйхатдан ўтказгач, ҳисобли рақам олиши учун ҳужжатларни тайёрлаш керак ва ниҳоят фаолият курсатиш мумкин. Хайдовчиларнинг шахсий меҳнат фаолиятида тижорат ҳисоби қулланилиши кенгайди. Унда ҳар бир автомобиль хайдовчиси учун таалукли бўлиб, унинг меҳнати ўзига яраша иш ҳақи билан таъминлашга қаратилган (21-қизма). Шахсий даромаддан шахсий харажатлар, устама харажатлар, турли туловлар, солиқлар чегириб ташланади қолгани иш ҳақига берилади.

Автомобиль транспорти ишининг нархи ҳамма хайдовчилар учун бирдек, лекин иш ҳақининг қупайиши хайдовчининг маҳоратига боғлиқ бўлиб қолади асосан хайдовчи орқали бошқарилади. Ижара муносабатига ўтган автокорхонанинг молиявий маблағи ташиш ва бошқа хизмат, ишлардан, қарздан, қимматбаҳо қозони қотишдан ва бошқа сарфланган молиявий воситалардан тушган пул ҳисобига вужудга келади. Ижара муносабатидаги автокорхона меҳнатга ҳақ тулашнинг ягона жамғармасини тақсимлаш тула ҳуқуқи ўз ихтиёрида қолдирилади. Бунда бутун автокорхона фаолиятининг пировард натижасида бажарилган ишларнинг мураккаблиги ва ҳар бир тузилиш бўлинмаларнинг қатнашиш даражасига қараб меҳнатга ҳақ тулаш тизими ва шакллари, иш қунининг тартиби ҳақ тулаш тизими ва шакллари, иш

кунининг тартиби ва узунлигини, ишнинг сменалилигини, дам олиш кунлари ва таътиллار бериш тартибини автокорхона жамоаси мустакил хал қилади.

21-чизма. Шахсий меҳнат фаолиятида ишловчи-хайдовчининг тижорат ҳисоби учун иқтисодий андозаси.

Автокорхонанинг хусусиятларига қараб автоколонналар, бригадалар, таъмирлаш устахоналари, алоҳида хайдовчилар, чилангарлар ва бошқа ижара муносабатларига утишлари мумкин. Ижара муносабатига утиб ишлаганларида,

улар фаолиятини бошқариш тизимида узғариш пайдо булади. Энг асосийси-узини-узи бошқаради. Масалан; автомобилни ишга тайёрлашда таъмирловчи ёки чилангарни малакаси коникарли булмаса ёки унга иш хаки тулашни истамаса, барча ТХК ва ЖТ ишларини хайдовчиларнинг узи бажаради. Худди шунингдек, эҳтиёт қисимнинг керакли деталини олади, кераксизини олмайди. Иккинчи бир томондан хайдовчи уз-узини мажбур этиб, маълум бир меъёргаги даромадни топширади, акс холда, харажати даромаддан сезиларли ортиб кетса ойликни кам олади, сабабини излаш жараёнида яхши ишлайдиганлар сафига ута бошлайди, уз-узини бошқариш кучаяди. Яна бир хусусияти шундаки, шахсий хужалик ҳисобида икки-уч йил ишланса, корхонанинг бошқарув аппаратларида ходимларни қисқартириш имкони яратилади. Шахсий хужалик ҳисобининг тажрибаларини жамоа орасида тарғиб қилиш хизмат курсатиш касб малакасига бўлган қизиқиш кучаяди.

7. Корхона жамоасининг ижара муносабатига утказиш.

Корхона жамоасини ижара муносабатига утказишнинг тахминий таркиби қуйидагича:

- корхонанинг асосий техник-иқтисодий курсаткичлари таҳлил этилади;
- ижарага утказиш имкониятлари баҳоланади;
- мулкларни ижарага бериш ҳақида шартнома тузиш;
- ижара жамоасининг даромадини бунёд этиш ва тақсимлаш андозасини бунёд этиш ва тақсимлаш андозасини танлаш;
- корхонадаги автомобилда ташишнинг режали харажатини ҳисоблаш;
- ижара жамоасининг низомини тасдиқлаш;
- корхонанинг ишлаб чиқариш-хужалик фаолияти, илмий-техник ва ижтимоий фаолияти ва унинг бошқа корхоналар билан узаро муносабати ҳақидаги низомни тасдиқлаш;
- ижара жамоаси томонидан қимматбаҳо қозғаларни чиқариш тартиби ҳақидаги низомни тасдиқлаш;
- давлат мулкани сотиб олиш тартибини тасдиқлаш;

-ижара жамоасининг меҳнатга ҳақ тулашни ягона жамгармасини бунёд этилиши ва фойдаланиши ҳақидаги низомни тасдиқлаш;

-ижара шароитида меҳнатга ҳисса кушиш бошқарув маъмурияти ва булимларини баҳолайдиган курсаткичларини ҳисоблаш;

Ижара муносабатига утган корхонанинг молиявий воситалари ташиш ва бошқа хизмат, ишлардан, қарздан, қимматбаҳо қозони сотишдан ва бошқа сарфланган молиявий воситалардан тушган пул ҳисобига вужудга келади. Ижарадаги корхонанинг тула ихтиёрида қолган фойданинг вужудга келиши қуйидаги формулада келтирилган:

$P = B - O - M3 - H - An - Cn - Of - z$, сум

B-ташиш ва бошқа хизмат, ишлардан тушган пул, сум

O-автомобиль йул қурилиши ва қайта тузилишига 2% чегириш

M3-моддий харажатлар (ёнилғи, материал, амортизацион чегирма ва бошқалар);

H-солиқлар (улпон)

An-ижара ҳақи;

Cn-сугурта туловлари;

Of-z-иш билан таъминлаш жамгармасига ажратма

Қолган фойда «П» ижарадаги корхонанинг тула ихтиёрига утади ва шунга қараб фойдадан фойдаланишнинг асосий йуналишлари мустақил аниқланади. Ижара муносабатидаги автокорхонада меҳнатга ҳақ тулашнинг ягона жамгармасини тақсимлаш тула ҳуқуқли уз ихтиёрида қолдирилади. Бунда бутун корхона фаолиятининг пировард натижасида бажарилган ишларнинг мураккаблиги ва ҳар бир тузилиш бўлинмаларининг қатнашиш даражасига қараб меҳнатга ҳақ тулаш тизими ва шакиллари, иш қунининг тартиби ва узунлигини, ишнинг сменалигини, дам олиш қунлари ва таътиллар бериш тартибини корхона жамоаси мустақил ҳал қилади. Барча ижарачи корхоналарга битта жиддий ҳужалик юритиш шарт қуйилади. Махсулот, шу жумладан транспорт махсулоти, ижарачилар ташкил этган бўлишига қарамасдан,

вахоланки у хусусий булишига карамасдан шу махсулотни ижарачилар давлат корхоналари учун мулжалланган улгуржи ёки шартлашган бахо (тариф) тартибда харид этадилар. Шу тартибда ижарачилар ташкилоти барча моддий техник маблагларни сотиб олишлари мумкин. Ижарадаги корхона уз фаолиятининг натижаларини хисобга олади, хисобчилик ва статистик хисоботларни давлат ширкатлари учун белгиланган тартибда олиб боради. Ижарачи ижара мулкани тула ёки қисман сотиб олиши мумкин. Сотиб олиш шароити, тартиби ва муддати ижара шартномасида аниқланган булади. Сотиб олиш ижарачи томонидан ижарага берувчига ижара хақини тулаш йули билан амалга оширилади. Сотиб олиш учун ижара корхонасида бўлган хар қандай восита жамғарма булиши мумкин. Ижара мулкани ижарачи корхона сотиб олгандан кейин меҳнат жамоасининг ечимига биноан у жамоа корхонасига, ширкат акционерлик жамиятига ёки бошқа қуринишдаги жамоа мулкчилигига асосланган корхонага утиши мумкин.

Ички хужаликда ижара муносабати.

Ички хужаликда ижара муносабати давлат корхонаси ва унинг бўлинмалари меҳнатқаш гуруҳлар ёки алоҳида меҳнатқашлар орасида булиши мумкин. Тула хужалик ҳисобидаги корхонадан ички хужалик ҳисобининг тафовути ички бўлинмалар фаолиятини самарали ташкил этишда хужалик ҳисобининг баъзи бир талаблари ва унсурларининг фойдаланилиши билан фарқ қилади. Корхонанинг бўлинмалари юридик шахс ҳуқуқига эга бўлмайди, яъни мустақил ҳисобчилик мувозанатига эга эмас, уларга қамрок курсаткичлар берилади. Ички хужалик ҳисобида фаолият курсатаётган бўлинмалар жамоа қудратига асосланиб хужалик юритадилар, мулкларни қарзга олиш элементларидан фойдаланадилар. Ижара қудратига бўлинмалар корхонанинг буюртмаси бўйича ташиш ва бошқа ишлар бажаришлари шарт. Корхонанинг хусусиятларига қараб автоколонналар, бригадалар, таъмирлаш устaxonалари, алоҳида хайдовчилар ишчилар ва бошқалар ижара муносабатларига утишлари мумкин. Ижара муносабатига утувчи бўлинмалар учун ижара бўлинмалар

жамоаси билан корхона маъмурияти уртасида ёзма равишда тузилган шартнома асосий хужжат бўлиб хизмат килади.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Хужалик ҳисобининг моҳияти нима?
2. Иқтисодий усул билан хужалик ҳисоби бирми?
3. Хужалик юритишнинг пойдевори бўлиб нималар кириши мумкин?
4. Хужалик ҳисоби билан хужалик механизмининг фарқи нимада?
5. Тижорат ҳисоби нима?
6. Хужалик ҳисобида фаолият курсатаётган корхона давлат буюртмасига қандай муносабатда бўлади?
7. Хужалик ҳисобида фаолият курсатаётган корхона давлат буюртмасига қандай муносабатда бўлади?
8. Корхоналарни давлат ва нодавлат бошқаруви усулларидаги фарқлари нимада?
9. Корхонада бошқариш қонуни, иқтисод қонуни бошқариш вазифалари, бошқариш тамойиллари, бошқариш усулларининг фарқи нимада?
10. Хужалик ҳисобининг андозаларида қандай фарқ бор?
11. Мехнатга ҳақ тулаш жамғармаси қандай аниқланади?
12. Хужалик ҳисобининг иккинчи андозасида даромад қандай тақсимланади?
13. Ижара муносабатида хужалик ҳисобининг моҳияти ва истикболи нимада?
14. Ижара муносабатида тижорат ҳисобини қўллаш доираси қандай?
15. Ижара муносабатига утиб ишланганида бошқариш тизимида қандай ўзгариш бўлади?
16. Ижара муносабатида ўз-ўзини бошқариш нима?
17. Корхона жамоасини ижара муносабатига ўтказиш тартиби нималардан иборат?
18. Ижарачи корхонанинг хужалик юритиш шарти нимадан иборат?

Таянч иборалари.

1. Хужалик ҳисоби
2. Тижорат ҳисоби
3. Ижара
4. Мехнатга ҳақ тулаш.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бусағасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Қосимов Г.М. Транспорт қорхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.

4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Учебное пособие Т. Мехнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иктисодий билим асослари. Укитувчилар учун кулланма (масъул мухаррир: А. Сотволдиев) Т. Укитувчи 1997 й. 228 б.
6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иктисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Узбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Узбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иктисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий маколалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иктисодиёт назарияси. Ноиктисодий укув юртларига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.

13-Мавзу: Худудий ёрдамчи хизматларни ташкил қилиш. Тезкор бошқариш тизимининг ташкилий таркиби ва вазифаси. Корхонада ишлаб чиқариш жараёнини тезкор бошқариш.

РЕЖА:

1. Бошқариш ишларининг бажарилиши тартиби.

2. Техника хизмати курсатиш жараёнини тезкор бошқариш.
3. Техника хизмати курсатиш жараёнини назорат қилиш.

1.Бошқариш ишларининг бажарилиши тартиби.

Корхонадаги ишларни ташкил этиш ва ҳисобга олиш учун ишлатиладиган ҳужжатлар бирламчи ва жамланган гуруҳларга бўлинади.

Бирламчи ҳужжатлар хужалик операцияларининг такомиллаштиришда тузилади, масалан, буюртмачи автомобилни автомобилларга ТХК корхонасига топшираётганда, эҳтиёт қисимлар олаётганда ва шунга ухшашлар. Ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш учун тавсия этилган ҳужжатларнинг шакли, уларнинг тулдирилиш тартибини қуриб чиқамиз. Буюртма ечиш учун ТХК ва ЖТ ни утказишга талабнома асос бўлади. У эса уста-қабул қилувчи ва ишлаб чиқаришни тайёрловчи усталарда бўлади. Талабнома уч нусхада қабул қилувчи ва буюртмачи томонидан тулдирилади, биттаси ишлаб чиқаришнинг буюртма-нарядига қушиб қўйилади ва кейинчалик бухгалтерияга юборилади. Буюртма-наряд қатъий ҳисобот бланкасидир, тасвирчи (уста қабул қилувчи)да бўлиб ҳисобда туради, машинкада, копирка (қорақоғоз) орқали турт нусхада босилади. (6-жадвал).

6-жадвал.

Буюртма – нарядни тулдириш тартиби.

Операция	Ким тулдиради	Шаклнинг томони	Тулдириладиган реквизитлар
Автомобилларни қабул қилишда буюртма-нарядни тулдириш	Тасвирчи (уста-қабул қилувчи, ишлаб чиқаришни таёрлаш устаси	Юз томони (ю)	И. ш, о. и, манзили ва телефони (буюртмачининг), автомобиль эгасининг маълумотлари; автомобилнинг реквизитлари; марка, андоза, кузовнинг, двигателнинг номерлари, расмийлаштириш қуни, режада бажариш қуни, қишлоқ, шаҳар; тулов коди. Агар буюртмачи эҳтиёт қисмлар ва олиб келган бўлса материаллар, у ҳолда тегишли графалар; «Буюртма

			расмий-лаштирилади» графада давом этувчи номерлар ва имзолар.
	Буюртмачи	Ю, О (О-орка томони	«Буюртманинг хажми ва бошлангич бахоси билан розиман, корхонанинг хизмат курсатиш коидалари билан танишдим» графасида имзо.
	Газначи	Ю, О	Буюртманинг бошлангич бахоси; квитанция буйича буюртмани расмийлаштириш-да олинган пул микдори; газначининг имзоси; газна-нинг штампи.
	Уста – кабул Ю,О килувчи	Ю, О	«Буюртмачидан кабул кил-дим» графасида имзо
	Ишлаб чикариш устаси	Ю, О	Буюртмачининг И,ш,О. и . тегишли графада; режадаги ишни бошлаш ва тугатиш графасида «кунлар».
Автомобил-ни ишлаб чикаришга кабул килиш топширикни бериш.	Ижрочи (бригадир)	Ю, О	«Ишлаб чикаришга кабул килинди» графасида имзо.
Эхтиёт кисмлар ва материаллар ни олиними	Ишлаб чикариш устаси, омбор мудири.	Ю, О Ю, О	«Олдим» графасида имзо (1-нуска) «Жунатдим» графасида имзо (2-нуска) номини курсатиб.
Ишни бажариш, иш хакини хисоблаш	Ижрочи (бригадир) Ишлаб чикариш устаси. Мехнат буйича мухандис	Ю, О Ю, О Ю, О	Тегишли графага имзо. Ишни бажарилишини тасдиқловчи имзо. Тегишли графа ва «Хисоб-китоб утказдим» графасига имзо.
Автомобил-ни эгасига топшириш, охирги хисоб-китоб	Газначи Техник назорат	Ю, О Ю, О	Буюртманинг охирги киймати, микдори квитанция буйича сунгги хисоб-китобдан олинган пул микдори; муддат, имзо; газнахона штампи ТНБ нинг штампи, имзо.

ва расмий-лаштириш	булимнинг устаси		
--------------------	------------------	--	--

Буюртма-наряднинг давоми (орка томони), агар буюртма-нарядда ишлар ва моддий кийматларни санаб утиш учун жой етарли булмаса ёки кушимча ишларни бажаришга тугри келса, ишлатилади. Буюртма-квитанция буюртма-наряд асосида расмийлаштирилади, у эса қабул-килувчи-уста ихтиёрида булади, уч нусхада тулдирилади, 1-си газнада қолади, 2-си ишлаб чиқаришга узатилади, 3-си эса буюртмачига, берилади. Буюртмаларни ҳисобга олувчи ойнома ТХК ва ЖТ га қабул қилинган транспорт воситаларини ҳисобга олиш учун қулланилади. Буюртма-нарядлар ойномада ортиб бориш номерлари бўйича олинади ва унга давом эттирилади. Буюртма-квитанциялар булак ойномада рўйхатга олинади ва тасвирчида (уста-қабул қилувчи) булади. Буюртмаларни ҳисобга олиш ойномада бир нусхада ёзиб берилади. У номерланган бўлиб, муҳрланган ва автомобилларга ТХК корхонасининг раҳбари томонидан имзоланган булади. Қабул қилиш-топшириш далолатномаси қабул қилиш устаси ва ишлаб чиқаришни тайёрлаш устаси ихтиёрида булади. Икки нусхада тулдирилади, 1-си буюртма-нарядга тикилади, 2-си эса буюртмачида булади. Буюртма-нарядлар ва қабул қилиш-топшириш далолатномалари асосида автомобилларга ТХК корхонасининг қисмларини қундалиқ ва ойлик иш режалари, автомобилларни тикловчи таъмирлаш режа-жадвали тузилади ва буюртма наряднинг ҳаракат ойномасида тегишли ёзувлар бажарилади. Автомобилларга ТХК корхонасининг тезкор ҳисоботи автомобилларга ТХК корхонасининг диспетчери томонидан қисмлар ва ишлаб чиқариш бўлинмаларининг усталарини ҳисобот-талабномлари асосида тулдирилади. Лозим бўлса тугалланмаган ишлаб чиқаришга далолатнома тузилади. Далолатнома уч нусхада хайъат томонидан тулдирилади, 1-си бухгалтерияга юборилади, 2-си ишлаб чиқариш устасига, 3-си эса –режа иктисод бўлимига; буюртма-наряд бўйича бажарилган ишлар ҳажмини аниқлаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

2.Техника хизмати курсатиш жараёнини тезкор бошқариш.

Автомобилларга ТХК корхоналарида ишлаб чиқариш жараёнини бошқаришни ташкил этишда хизматга булган талаб кондирилиши, маблаг ва бойликлардан фойдаланишда автомобилга ТХК ва ЖТ да кам вақт сарфлаш ва юқори сифатга эришиш лозим. Автомобилларга ТХК корхонасида ишлаб чиқариш жараёнини тезкор бошқариш иш буйича мижозлар билан булинмаларнинг рахбарлари амалга оширадилар. Автомобилларга ТХК шахобчаларида куввати 6 тагача иш жойи булса, ишлаб чиқаришни тезкор бошқаришни директор (катта уста) амалга оширади. Мижозлар билан иш буйича булинманинг рахбарига ишлаб чиқаришни бошқаришда банд булган барча булинмалар: мижозлар билан иш буйича гуруҳ, ишлаб-чиқариш-диспетчерли булим, цех рахбарлари, ишлаб чиқариш қисимлари, усталари, бригадирлар буйсунадилар. (7-жадвал).

Автомобилларга ТХК корхонасида ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш апаратининг тузилиши.

Ходимларнинг тоифаси	Автомобилларга ТХК корхонасининг иш жойлари билан						
	51 ва ортиқ	36-50	20-35	16-20	11-15	6-10	6-дан кам
1. Мижозлар билан ишлайдиган булинманинг бошлиги (менежер)							
2.Мижозлар билан ишлайдиган қисм;							
Қисм бошлиги (менежер)							
Катта уста							
Мухандис-технолог							
Ишлаб чиқариш-ни таёрлаш устаги							
Тасвирчи							

(оператор)							
Киримни кабул килиш буйича газначи							
3.Ишлаб чика- ришнинг диспетчерлик булимии.							
Булим бошлиги							
Катта диспетчер							
4. Цех бошлиги							
Кисм бошлиги							
Катта уста							
Уста							
Уста (назоратчи)							

Мухандис-технолог (уста-кабул килувчи) мижозлар билан ишлашда масъул шахсдир. У техника хизмати курсатишга ва таъмирлашга кабул килиш ва автомобилни ишлаб чикаришга топширилмаганлиги (агарда автомобилларга ТХК корхонасида ТНБ булмаса), автомобилни буюртмачига берилмагани учун жавобгардир. Агарда автомобилларга ТХК корхонасида ТНБ булмаса автомобилни буюртмачига берилмагани учун жавобгардир. Агарда автомобилларга ТХК корхонасида ТНБ булмаса автомобилни буюртмачига беришни мухандис-технолог уюштиради. Мижозлар билан олиб бориладиган ишлар буйича шугулланадиган ишлаб чикариш булинмалари ходимлари рекламалар мижозлар билан узаро богликлик олдиндан ёзиб олиш, автомобилларни кабул килиш, ишлаб чикариш булинмаларини иш билан банд этиш, мижозларга хизмат курсатиш залидаги ишларнинг ҳолати ва уни ташкил этиш, саклаш камералари, автомобилларга ТХК корхонасига келган хорижий мижозларга мулжалланган хоналар, саклаш учун ёрдамчи жойлар ва тайёр автомобилларни топшириш кабиларни ташкил этишга жавоб берадилар. Ишлаб чикариш жараёнини бошқариш тизимида ТХК ва ЖТ кисимларидаги ишларни, кузовли ва буяш ишлари, киска муддатда таъмирлаш булими ишларини оқилона ташкил этиш ишлаб чикариш жараёнини бошқариш тизимининг муҳим элементиدير. Ушбу элементлар орасидаги режали топшириқлар ҳар

бирига ва унинг ижрочиларига тегишли ифодада етказилса, муайян топшириқларни бажарилиш муддати аниқланса ҳамда ушбу топшириқлар режадаги моддий-техник маблағлар (бойлиқлар) билан таъминланса, демак, тезкор режалаштиришнинг вазифалари бажарилган бўлади.

3. Техника хизмати курсатиш жараёнини назорат қилиш.

Нazorat бу жараён бўлиб, унинг ёрдамида ишлаб чиқариш бўлими ва бўлинмалари раҳбарлари томонидан аниқланади. Назорат бошқаришнинг вазифасидир. Унинг моҳияти хавфли ҳолат пайдо бўлиши мумкин бўлган оқибатларни олдиндан аниқлаш ва ечимларни топиш учун зарур ва яна фаолиятини муваффақиятли рағбатлантириш учун ҳам қулланилиши мумкин. Шу борада техника назорати автомобилларга ТХК ва ЖТ жараёнларининг таркибий қисмидир. Техника назорати бу автомобилларни ТХК шахобчасида автомобилни қабул қилишдан бошлаб буюртмачига уни топширгунча ТХК ва ЖТ бўйича лозим бўлган ишларнинг ҳажми бажарилгандан кейин-унинг барча босқичларида утқазиладиган назоратли операцияларнинг жамини ифодалайди. Ҳозирги вақтда автомобилларга ТХК қорхоналарида сифатли назорат қилиш ишлаб чиқариш ишлари бажарилганидан сунг амалга оширилмоқда, яъни фаол бўлмаган назорат шакли қулланилади, буюртмачига топширилаётганда автомобиллар ва агрегатларда нуқсонлар бўлишига йул қуймаслик асосий максаддир. Бунда назорат операцияларининг бажаришда шахснинг узигагина ҳос бўлган (субъектив) ва ҳолис (объектив) назорат усулларидан фойдаланилади. Техника назорати технологик жараёндаги урнига қараб қириш, операцияли ва қабул қилишли қуринишларда бўлиши мумкин.

Қириш назоратининг асосий вазифаси нуқсонларни, бажарилиши лозим бўлган ишлар руйхатини тузишда ва уларнинг бажарилишининг технологик жиҳатдан оқилона кетма-кетлигини топишдан иборат. Қириш назорати автомобилларни қабул қилиш жойларида ташкил этилади. Назорат операциялари уста-назоратчи (қабул қилувчи) томонидан бажарилади.

Операцияли назоратнинг асосий масалалари дастлабки операциялар (ишлар)нинг бажарилиши сифатини текширишдан ва баҳолашдан ва автомобиллар (агрегатлар)ни навбатдаги ишлар (операциялар)ни бажариш учун тузатиш имконини аниклашдан иборат. Назорат нуксонининг пайдо булишининг олдини олиш мақсадида утказилади. Ушбу назоратнинг тури куйидаги ишлар сифатини текширишни назарда тутилади: тунукачи-пайвандлаш ишлари ва буяш олдидан бажариладиган тайёрлов ишлари; двигатель блокига тирсакли вални урнатишдан олдин уни шлифовка қилиш; орка куприк, амортизатор, газ таксимлаш механизми ва бошқаларни таъмирлашда. Операция назорат автомобилларини техника хизмати курсатиш ва жорий таъмирлаш корхоналарининг ишлаб чиқариш қисмлари ва цехларида ташкил этилади. Катта ва йирик автомобилларга ТХК корхоналарида уни техник назорат бўлими (ТНБ) устаси бажаради.

Қабул қилиш назоратининг асосий масаласи бажарилган ишларнинг сифатини ва ҳажмини аниқлашдир. Ишлаб чиқариш қисмларида қабул қилиш назорати бир қисмда бажарилган ишлар сифатини аниқлаш учун хизмат қилади. Назорат ишлаб чиқариш қисмларида ва автомобилни эгасига топшириш жойларида ташкил этилади. Шу билан бирга назорат жараёнида текширилади: амалда бажарилган ишлар буюртма-нарядда қайд қилинганларига мос қилиши; автомобилнинг ҳаракат хавфсизлигини таъминловчи тугунлар, агрегатлар ва тизимларнинг ҳолати; амалда бажарилаган ишларга тугри ҳақ туланиши ва ҳар хил иш турига қанолат муддати. ТНБ автомобилларга ТХК корхонаси раҳбарига тугридан-тугри бўйсунди.

ТНБ нинг бажариладиган иш сифатлари, автомобилларга ТХК ва ЖТ да технологик тартибга риоя қилиш бўйича курсатмалар автомобилларга ТХК корхонасининг барча ходимлари учун мажбурийдир ва сузсиз бажарилиши лозим. Ишларни сифатсиз бажарилишини ҳисобга олибгина қолмасдан мажмуи баҳолай оладиган, автомобилларга ТХК корхонасида хизматнинг сифатини бошқариш ва рағбатлантириш учун хизмат сифатини мажмуи бошқариш

тизими назоратининг юкори илгор шаклидир. Хизмат сифатини бошқариш ишлаб чиқаришни бошқариш тизимининг энг мухим таркибий қисмидир. Хизмат ёки маҳсулот сифати-ишлаб чиқариш шароити (техник, технологик, ташкилий, иқтисодий, ижтимоий шароит)га боғлиқ бўлган мураккаб тизимдирки, унга хилма хил бошқарилувчи таъсир курсатилади, бу таъсир эса хизмат (маҳсулот) сифатини мажмуи бошқариш тизимида уз аксини топади. Сифатни иқтисодий томондан бошқариш тизими умумдавлат даражасида, соҳа (тармоқ) даражасида ва корхона даражасида ташкил этилади. Умумдавлат даражасидаги сифатни бошқарув ишининг энг мухим вазифалари қуйидагилардан иборат: сифат ҳисобга олинган ҳолда нарх навони белгилаш; сифатни яхшилаш борасидаги энг йирик тадбирларни тармоқлараро мувофиқлаштириш, стандартлаш; сифат устида умумдавлат назорати ва назоратини уюштириш; моддий ва маънавий рағбатлантириш тизимларини ишлаб чиқиш; ходимлар тайёрлаш ва улар малакасини ошириш. Хизмат (маҳсулот) сифатини тармоқ (соҳа) даражасида бошқариш қуйидагиларни уз ичига олади; тармоқ (соҳа) стандартларни ишлаб чиқиш, жорий этиш ва уларга риоя қилиш; сифат курсаткичларини ҳисобга олиб бориш, режалаштриш, таҳлил қилиш, автомобилларга ТХК ва ЖТ ишларни харид қилиш ва улар сифатини текшириш бўйича назоратчининг хизмат сифатини ошириш тартибларини бажариш соҳасидаги фаолиятини назорат қилиш. Автомобилларга ТХК корхонасида сифат ишига қуйидагилар қиради;

- стандарт талабларга жавоб қилиш учун шароит яратиш;

- сифат курсаткичларини ҳисоб-китоб ва таҳлил қилиш ҳамда корхона миқёсида режалаштриш;

- ходимларни хизмат (маҳсулот) сифатини оширганлиги учун моддий ва маънавий рағбатлантириш;

- назоратнинг муайян усулларини қўллаб, хизмат (маҳсулот) сифатини даражасини технологик жиҳатдан тартибга солиб туриш;

- ишлаб чиқаришни технологик тайёрлаш;

- моддий-техник таъминлаш, сифатини таъминлаш;
- хизмат сифатини назорат килиш;
- хизмат ва бажарувчилар меҳнатининг сифатини баҳолаш;
- ходимлар тайёрлашни ташкил этиш;
- тизимни маълумотли таъминлаш.

Автомобилларга ТХК корхонасида курсатиладиган хизмат сифатини аниклаш;

- автомобилларга ТХК ва Т буйича бажарилган иш сифати;
- буюртмачиларга хизмат курсатиш маданияти ва уни ташкил этиш даражаси.

ТХК ва Т буйича иш сифатининг даражасини асосий микдор курсаткичи меъёрий-техник хужжатлар талаби билан бажарилган ва ТНБ нинг биринчи бор курунишиданок топширилган иш Q_1 ни ҳисобот даврида бажарилган умумий иш ҳажмидаги Q таккослаш улушидир $K_{кач}$, яъни

$$K_{кач} = Q_1 : Q$$

Q_1 ва Q ларнинг кийматини ТХК ва ЖТ сифатини назорат килиш талони ва ТХК ва Т сифати кайдномаларидан аникланади. (4 ва 5-шакллар).

ТХК ва ЖТ сифатини назорат килиш талони.

Кисм (бригада)	Куруниши-Данок кабул килинган		Кайта ишлагандан кейин кайтган автомобиль	Нуксон ва уни аникланиши (кайтиш сабаби)	Ишнинг киймати, сум	Нуксоннинг коди		
	1-	2-3-n				Куруниши	Ахамияти	Сабаби

Автомобиль 1-курунишиданок кабул килинган

«__» ____ 200... й

Автомобиль кайта ишлангандан кейин кабул килинган автомобиль

« ____ » _____ 200...й

5-жадвал

ТХК ва сифати кайдномаси _____ 200...й учун

Кисм (брига да)	Назорат килинган автомобиллар сони			Сифат даража си	Ишнинг киймати, сум			Сифат даража си
	Жами	1-куринишданок	Кайта ишлангандан кейин		Жами	1-куринишданок	Кайта ишлангандан кейин	

Буюртмачиларга бериб юборилган барча автомобиллар _____

Шу жумладан 1-куринишданок _____

Кайта ишлангандан кейин _____

Автомобилларга ТХК корхонаси _____

Буйича сифат даражаси _____

Q_1 ва Q нинг кийматини ҳисоблашда бор буйича (натурал) улчами (автомобиллар сони), худди шунингдек пул кийматида (эҳтиёт кисм ва материалларнинг кийматисиз) қабул қилиш мумкин. ТХК ва ЖТ буйича иш сифатини курсаткичи K ни автомобилларга ТХК корхонаси буйича ва алохида кисмлар, бригадалар, ижрочилар буйича амалда бажарилган ишларнинг сифат даражасини баҳолашда ишлатилади. ТХК ва Т нинг сифатини баҳолашда қушимча курсаткич бўлиб буюртмачиларнинг истеъмолчилик баҳоси хизмат қилади ва буюртмачиларнинг маъқуллаш баҳосининг коэффиценти билан ифодаланади.

$$K_{\text{кач}} = (C_1^0 + C_2^0) : (C_1^0 + C_2^0 + C_3^0)$$

Бунда C_1^0, C_2^0, C_3^0 -хисобот даврида буюртмачиларнинг баҳоларини микдори тегишли яхши (4), коникарли (3), ва коникарсиз (2). Автомобилларга ТХК корхонасида буюртмачиларга хизмат курсатиш маданияти ва сифати

буюртмачиларга маданиятли хизмат курсатишни буюртмачилар маъкуллаган бахонинг таккосланган улуши ва буюртмаларнинг мухлатида бажарилишига риоя килинишини буюртмачилар томонидан маъкулланган бахонинг таккослаш салмоги билан бахоланади. Бажарилган ишларнинг сифати автомобилларни кисмдан кисмга узатишда ва уни буюртмачига топшириш олдидан назорат килинади. Автомобилни буюртмачига беришдан олдин якуний назорат ТНБ устаси ёки ТНБ вазифасини бажармок учун ажратилган бошка вазифадаги шахс томонидан амалга оширилади. Назорат килишда текширилади: буюртма-нарядда талаб килинган ва курсатилган ишларнинг бажарилишининг мос келиши ва сифати; алмаштирилган тугунлар ва буюмлар; кабул килишдаги далолатнома билан автомобилнинг мажмуилигининг мос келиши; автомобилни назорат килишда талаб килинган меҳнат маданиятига ва тозалигига. Назарий автомобилларга ТХК ва Т нинг технологик жараёнларига биноан амалга оширилади. Назорат натижалари ТХК ва Т сифатини назорат килиш талонига (4-шакл) кучирилади, у эса уста-кабул килувчи ёки буюртма столининг техниги томонидан бир вақтда буюртма-наряд билан бирга ёзиб берилади ва у билан бирга автомобилларга ТХК корхонасининг ишлаб чиқариш қисмига автомобиль билан бирга бир вақтда юборилади. Алохида қисмлар (бригадирлар) ва бутун автомобилларга ТХК корхонасида ишлар сифати буйича ахволни тезкор таҳлил этиш учун ҳамда ишлардаги нуқсонларни бартараф этиш буйича тегишли чора-тадбирлар куллаши учун ТХК ва ЖТ сифатини назорат килиш талони асосида ТНБ устаси томонидан ТХК ва ЖТ сифати кайдномаси ва нуқсонлар кайднома (6-шакл)ларни тулдиради, уни автомобилларга ТХК корхонасининг бош муҳандисига узатилади. Нуқсонлар кайдномасини тулдиришда таснифдан фойдаланилади (8-жадвал).

6-шакл.

Нуқсонлар кайдномаси

« » 200...йил учун.

	Нуқсонлар микдори
--	-------------------

Кисм (бригада) ижрочи	Жами	Турлари буйича	Ахамияти буйича	Сабаблари буйича
		код	код	Код

Хаммаси

ТНБ устаси _____
(имзоси)

Нуксонларнинг таснифлари.

8-жадвал

код	Нуксоннинг тури (номи)	код	Нуксоннинг ахамияти (номи)	код	Нуксоннинг сабаблари (номи)
11	Ишнинг сифатсиз бажарилиши	21	Харакат хавфсизлигига таъсир этувчи нуксон (харакат хавфсизлигига таъсир этувчи автомобилнинг тугунлар ва буюмларида аникланган нуксонлар ушбу шифирда белгиланади)	31	Ижрочининг совукконлик билан муносабатда булиши.
12	Иш хажмининг бажарилмаганлиги	22	Куринадиган нуксон ва буюртмачининг норозилигини келтириб чиқариши мумкин (буяшдаги, текислашдаги, бажаришдаги маданиятни паслиги ва бошқалар)	32	Ижрочининг малакасининг пастлиги ёки но-технологик воситалар ва усулларнинг кулланилиши.
13	Тула йигилмаганлик	23	Бошка нуксонлар (шпаклёвканинг кам ёки куп кавати ностандарт материалларнинг ишлатилиши, баъзи бир ишларнинг бажарилмаслиги ва шунга	33	Иш сифатини таъминлай олмайдиган ускуналар ёки асбобларнинг кулланилиши

			ухшаш)		
				34	Меъёрланган-техник хужжатларнинг талабларига мос келмаслиги
				35	Талабларга жавоб бермайдиган (нокондукция) эхтиёт қисмлар ва материалларни цехга берилиши.
				36	Ускуналар, асбоблар, меъёрланган-техник хужжатлар, эхтиёт қисм ва материалларнинг йуклиги.

ТХК ва ЖТ сифати ва нуксонларнинг ҳар қунлик кадномалари асосида (5 ва 6 шакллар) қисмлар (бригадалар) ва автомобилларга ТХК корхонасидаги ишларнинг сифат даражаси ва нуксонларнинг турини, аҳамияти ва сабаблари бўйича уларнинг миқдорини тақсимланиши оғ давомидагиси аниқланади. Автомобилларга ТХК корхонаси ходимларининг меҳнат сифатини баҳолаш меҳнатда эришилган сифат даражасини аниқлаш учун: буюртмачиларнинг ишлари сифатини ва хизмат қурсатиш маданиятини яхшилаш мақсадида меҳнат сифати натижаларини таҳлил этиш; ҳар бир ходим эришган натижалар учун маънавий ва моддий рағбатлантиришни ҳолис бажариш учун мулжалланган. Ишлаб чиқаришдаги ишчи меҳнати сифатининг қурсатқичи меҳнат сифатига қирувчи барча тузилмалар йигиндисини ифодалайди. Меҳнат сифати меҳнатнинг ҳажми ва сифатига, ҳақ тулашнинг тарифи ва рағбатлантириш тизимига асосланган бўлиб, иш ҳақида уз ифодасини топади. Юқори сифатли меҳнат учун қуп ҳақ туланади, чунки муайян иш вақтида сифатсизроқ меҳнатга нисбатан сифатли меҳнат қупроқ қиймат яратади. Барча ишлар мураккаблигига қараб тариф турида разрядларга бўлинади. Автомобилларга ТХК корхонаси ишининг сифат қурсатқичлари-корхона фаолиятини сифат жихатидан

тавсифловчи жами курсаткичлар. Корхона ишининг сифатига баҳо беришда курсаткичлар тизими кулланилади, у уз ичига умумий ва хусусий, киймат ва натура (бор буйича), асосий ва кушимча курсаткичларни олади. Ана шу курсаткичларга караб корхона ишининг сифати даражасини аниклаш ҳамда ТХК ва ЖТ сифатини ошириш борасида муайян йулларни белгилаш мумкин, кисмлар (бригадалар), ижрочиларнинг шу меҳнат натижасига кушган муайян хиссасига яраша моддий ва маънавий рағбатлантиришни режалаштириш лозим. Хисобот давридаги меҳнат сифатининг коэффиценти- K_1

$$K_1 = 100 + SK_n - SK_c,$$

Бунда: 100-дастлабки меҳнат сифатининг коэффиценти;

SK_n -рағбатлантиришнинг йигинди коэффиценти;

SK_c -пасайтиришнинг йигинди коэффиценти.

Рағбатлантиришнинг йигинди коэффиценти

$$SK_n = M^1 K_n^1 + M^2 K_n^2 + M^3 K_n^3$$

Бунда: M^1, M^2, M^3 - хисобот даврида i курунишдаги рағбатлантириш ҳолатларининг миқдори;

K_n^1, K_n^2, K_n^3 -ҳар бир ҳолат учун рағбатлантириш коэффиценти (9-жадвал),

Пасайтириш йигинди коэффиценти:

$$SK_c = N^1 K_c^1 + N^2 K_c^2 + \dots + N^5 K_c^5$$

Бунда: $N^1, N^2, N^3, \dots, N^5$ -хисобот даврида j талабларини бажарилмаган ҳолатларининг миқдори;

$J=1, 2, \dots, S$, $K_c^1, K_c^2, \dots, K_c^5$ -ҳар бир ҳолат учун пасайтириш коэффиценти.

(9-жадвал).

Автомобилларга ТХК корхонаси ишлаб чиқариш ишчиларининг меҳнат сифати коэффиценти ҳисоблаш учун рағбатлантириш ва пасайтириш коэффицентининг меъёрланган киймати.

Ишчиларнинг сифат курсаткичлари	Коэффициентлар-	Хар бир ҳолат
---------------------------------	-----------------	---------------

	нинг шартли белгилари.	учун коэффициентлар- нинг киймати, %
Рағбатлантириш коэффициенти ишлаб чиқариш топширикларини мухлатидан аввал ва сифатли бажариши		20
Иш сифати ва буюртмачиларга хизмат курсатиш маданиятини яхшилаш буйича чора-тадбирларни куллашда катнашиш.		15
Рационализаторлик таклифлари бериш ва куллаш, автомобилларга ТХК корхонасининг кисми, бригада хиётида фаол катнашиш.		10
Пасайтириш коэффициенти		
ТХК ва ЖТ да куйилган нуксон туфайли буюртмачининг имконияти ёки рекламацияси муҳокамага сабаб булса.		25
Маъмурят фармойиши бажарилмаса, ички меҳнат тартиб коидаси бузилса.		20
Технологик тартиб бузилса		15
Иш жойининг коникарсиз ҳолати		15
Техника хавфсизлиги коидаси бузилса.		10

Хар бир ишлаб чиқарувчи ишчи буйича меҳнат сифатининг курсаткичлари сифати талонига асосланиб ҳисобга олинади ва аникланади, уни эса хар ойнинг 1-кунида кечикмасдан хар бир ишлаб чиқарувчи ишчига ёзиб барилади. Сифат талонини ёзиб бериш ва қабул қилиш автомобилларга ТХК корхонаси бухгалтерияси уларни ойномага ҳисобга олиб руйхатдан утказгач бажаради. Ой охирида сифат талонига асосан ТНБ устаси меҳнат сифати коэффициентини ҳисоблаш кадномасининг умумий маълумоти хар бир ишлаб чиқариш ишчисига тузади ва уни ишдаги сифат курсаткичларига қараб муқофот ҳисоблаш учун бухгалтерияга юборилади. Ишлаб чиқаришдаги ишчиларни моддий рағбатлантириш меҳнатнинг миқдорли ва сифатли натижаларига қараб муқофотлашдан иборат. Сифат учун ҳам, миқдор курсаткич учун ҳам фақат хизматнинг харид ҳажми буйича режадаги

топшириги бажарилсагина рағбатлантириш амалга оширилади. Умумий мукофот улчами тегишли курсаткичлари билан жамоа шартномасида тасдиқланган, уртача маошдан маълум қисми белгиланади.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Автомобилларга ТХК корхоналарида буюртма-нарядни тулдириш тартиби қандай изоҳланади?
2. Автомобилларга ТХК корхонасида ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш аппарати қандай бўлиши керак?
3. Техника хизмати курсатиш жараёнини назорат қилиш усулларига нималар қиради?
4. Техник назорат билан техник назорат бўлимининг фарқи нимада?
5. Техник назоратнинг қурилишлари нималардан иборат?
6. Тамирлашда бўлган автомобилларни ҳаракат хавфсизлигини таъминловчи қисмига қандай эътибор берилади?
7. Техника хизмати курсатишнинг сифатини қандай аниқлаш мумкин?
8. Хизмат курсатиш сифатини назорат қилиш талони сифат қайдномасидан нима билан фарқ қилади?
9. ТХК нуксонлар қайдномасининг мақсади ва мазмуни нимада?
10. ТХК ва нуксонлар таснифига нималар қиради?
11. ТХК ва меҳнат сифати қандай ҳисобланади?

Таянч иборалари.

1. Буюртма-наряд.
2. Техник назорат.
3. Техник назорат бўлими.
4. Техник хизмат курсатишни сифати.
5. Техник нуксон.
6. Меҳнат сифати.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бусағасида: хавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Ўзбекистон 1997-326 бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. 1995й.
3. Косимов Г.М. Транспорт корхоналарида менежмент Т.Ўзбекистон, 2001 йил 448 бет.
4. Косимов Г. М. И др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Ученное пособие Т. Меҳнат 1992 г. 125 с.
5. Йулдошев К., Муфтайдинов К. Иқтисодий билим асослари. Уқитувчилар учун қўлланма (масъул муҳаррир: А. Сотволдиев) Т. Уқитувчи 1997 й. 228 б.

6. Глухов В. В. Основы менеджмента. Учебно – справочное пособие. Санкт-Петербург: Специальная литература 1995-327с.
7. Косимов Г. М., Саматов Г. А. Организация и управление в автотранспортных предприятиях учебник Т. 1991-80с.
8. Румянцева З. П. Менеджмент организации. Учебное пособие м. Инфра-м. 1996-432с.
9. Косимов Г. М. Автотранспорт корхоналарида иктисодий механизмни такомиллаштириш. Т. Узбекистон 1989 й.
10. Громов Н. Н., Персианов В. А., Управление на транспорте учебник для вузов. М. Транспорт 1990-336с.
11. Вихий О. С., Наумов А. И. Менеджмент, человек, стратегия, организация, процесс. Учебник М. Изд-во МГУ 1995-416с.
12. Узбекистон Республикасининг автомобиль йуллар комплексини бозор иктисодиёти шароитида ривожланиши. Республика, илмий-техникавий маколалар туплами 16-18 сентябрь.
13. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иктисодиёт назарияси. Ноиктисодий укув юртларига дарслик Т. Мехнат 1995-432 б.